

N O R S K R I F T

Redaksjon:

Gudleiv Bø

Trygve Skomedal

Åsfrid Svensen

Kjell Ivar Vannebo

Manuskripter kan leveres direkte til disse eller sendes til:

NORSKRIFT

Avdeling for nordisk språk og litteratur

Postboks 1013 Blindern

0315 Oslo 3

Manuskriptene bør være skrevet på skrivemaskin eller PC i A4-format, med linjeavstand 1 1/2 eller 2 og med marg ca. 4 cm. NB! Utskriftskvaliteten på manuskriptet er viktig for det endelige resultatet.

NORSKRIFT er et arbeidsskrift og er følgelig beregnet på artikler av foreløpig karakter. Ved eventuelle henvisninger til disse, bør det derfor på en eller annen måte markeres at det dreier seg om utkast. Artiklene kan heller ikke mangfoldiggjøres uten tillatelse fra forfatterne.

Om sje-lyden i norsk, og ombytinga av den med kje-lyden.

Innhold:

I

"Skjora skeit på skjorta mi på Skei"

Generelt om sje-lyden i norsk, særlig av eldre /sj/ og /skj/.

1. Innledning	s. 3
2. Litt om sje-lyden i andre nordiske språk.	
1. Svensk.	
1. Allment	" 4
2. Typer	" 5
3. Fordelinga av variantene i midtsvensk	" 6
4. Litt om sjelydens utvikling i svensk	" 7
2. Færøysk	" 8
3. Sje-lyd i dansk?	" 9
3. Allment om sje-lyden i norsk.	
1. Opphav og utbredelse	" 11
2. Litt om sosial variasjon og stilistisk funksjon	" 14
3. Typer: Hvor mange sje-lyder fins det i norsk?	
1. Ifølge Storm og "Norvegia".	
1. Generelt om Norvegia	" 16
2. Hvislelyder i Norvegia	" 19
2. Ifølge fonetikere som bruker IPA.	
1. Retrofleks eller palato-alveolar?	" 23
2. Sje-lyd i vestnorsk?	" 25
3. Apikal eller laminal?	" 27
3. Konklusjon.	" 28
4. Fonemisk status.	
1. I talemål med ett sett retrofleksjer	" 29
2. I talemål med to sett retrofleksjer	" 31
3. Sje-lyd som fonem i vestnorsk?	" 32
4. Spesielt om uttalen av eldre /sj/ og /skj/.	
1. Innledning	" 34
2. I dialekter som skiller mellom de to gruppene	" 35
3. I de andre dialektene.	
1. Hovedtyper av uttale	" 38
2. Uttalen i nordnorsk	" 39
3. Uttalen i østnorsk	" 43
4. Uttalen i vestnorsk	" 47
4. Sje-lyden - en ekspressiv lyd med prestisje?	" 51

II

Skjenner du Skjell?

Ombyttning av sje-lyd og kje-lyd.

1. Innledning	s. 54
2. Litt om kje-lyden	" 56
3. Sje- og kje-lydene i verden	" 58
4. Sje- og kje-lydene i språklæringa	" 59
5. Kje-lyden - en vanskelig lyd?	" 62
6. Noen tidligere undersøkelser av sje- og kje-lydene hos skolebarn.	
1. I Göteborg	" 63
2. I Bergen	" 64
3. I Stavanger	" 66
4. I Oslo	" 67
7. Min egen undersøkelse av skolebarn i Oslo.	
1. Formål og metode	" 69
2. Inndeling av informantene	" 70
3. Presentasjon og utregning av resultatene	" 72
4. Resultatet av spørre-undersøkelsen.	
1. For sje/kje-parene	" 73
2. For kontrollparene	" 77
3. For de fremmedspråklige elevene	" 79
5. Leseprøvene.	
1. Om prøvene	" 82
2. Resultater	" 83
6. Kommentarer til resultatene	" 85
7. Sammenfall eller gal fordeling?	
Om årsakene til ombyttninga	" 88
Litteraturhenvisninger	" 93
Vedlegg	" 100

1 Innledning.

Innafor nordisk utgjør svensk og norsk en egen gruppe som Torp 1982 (s. 112) kaller nordskandinaviske. De to språkene skiller seg ut fra de andre nordiske språkene ved en rekke felles fonologiske trekk, som stort sett er nydannelser. Særlig gjelder det midt- og nordsvensk samt øst- og nordnorsk; sørsvensk og vestnorsk skiller seg ut som arkaiske utkantområder fra et fonologisk synspunkt. De viktigste av disse felles nordskandinaviske nydanningene er tonelagene og de retroflekse konsonantene. Til de siste kan en regne også sje-lyden, iallfall i ord som "kors", til dels også i ord som "sjø" og "ski". Denne lyden forekommer også i færøysk, sporadisk også i dansk. Dessuten har norsk og svensk en annen konsonant som ikke fins i de andre nordiske språkene, nemlig kje-lyden eller den ustemte palatale frikativen fremst i ord som "kinn" og "kjøre".

Å gi en fonetisk beskrivelse av sje-lyden er mer problematisk, ettersom det fins flere varianter av den, særlig i svensk. Disse lydtypene vil bli nærmere beskrevet etter hvert. Men en foreløpig avgrensning av sje-lyden som helhet kunne være som en ustemt frikativ, nærmere bestemt hvislelyd eller sibilant, utenom /s/. Denne avgrensinga omfatter retroflekse varianter i ord som "kors" like så vel som ikke-retroflekse varianter som kan forekomme i ord som "sjø" og "ski" (i svensk fonologi synes "sje-ljud" å omfatte bare den sistnevnte typen). En slik lyd fins som et eget fonem i all svensk, samt i færøysk. I Norge har den hittil forekommet som fonem bare i øst og nord, men som vi skal se, er dette i ferd med å endre seg.

Denne lyden er interessant av flere grunner: Den varierer lokalt og sosialt, den kan være problematisk å beskrive, og ikke minst er den svært ekspansiv. Den har gått en stille seiersgang rundt i landet de siste generasjonene, og utvider fortsatt området sitt. Dessuten kan den i både norsk og svensk byttes om med kje-lyden blant barn og ungdommer, stort sett slik at sje brukes istedenfor kje. Enkelte har derfor stilt spørsmålet om de to frikativene er ved å falle sammen i sje-lyden.

Her vil jeg ta opp dels sje-lyden i og for seg og dels ombytinga av den med kje-lyden. Framstillinga faller derfor i to hoved-deler, del I og II. Del I vil i alt vesentlig dreie seg om sje-lyden i norsk, men som en bakgrunn vil jeg innledningsvis si litt om sje-lyden i andre nordiske språk, og især svensk (pkt. 2). For svensk fins det en rikholdig faglitteratur å bygge på, men om sje-lyden i norsk er det skrevet forbausende lite. Jeg har bare funnet én mindre artikkel som tar for seg sje-lyden i norsk generelt, nemlig Voronkova 1969. Dessuten tar Broch 1927 opp lydens stilistiske funksjon i Osloomål. Men det fins en hel del opplysninger

spredt i fonetisk og dialektologisk litteratur, som jeg har jeg prøvd å samle og ordne. Først vil jeg si litt generelt om lyden (pkt. 3): opphav og utbredelse, stilistisk funksjon, uttale og fonemisk status. Særlig vil jeg diskutere uttalen, eller inndelinga av lyden i typer, i både norsk og internasjonalt orientert fonetikk. I faglitteraturen fins det nemlig et mylder av tegn og skrivemåter for sje-lyder, langt flere enn det er lyder til. Det er derfor nødvendig å gå gjennom disse tegna og de lydene de antas å referere til, og gjøre et utvalg.

Til slutt vil jeg omtale spesielt uttalen av ord med eldre /sj/, f.eks. "sjø", og /skj/, ib. /sk/ foran fremre vokal, f.eks. "skjul" og "ski" (pkt. 4). Denne ordtypen er spesielt interessant av flere grunner. De nevnte konsonantgruppene kan ha en uttale med sje-lyd i deler av norsk, men det fins også andre uttaler, som til dels kan være problematiske å beskrive. Overtittelen på del I er ei regle som brukes i Surnadal på Nordmøre (Skei er kommunesentret der) til å illustrere en slik spesiell uttale av /sk(j)/, som jeg kommer tilbake til. Dessuten er det tydelig at uttalen av disse konsonantgruppene har forandret seg i store områder de siste generasjonene, og fortsatt endrer seg i nye områder. Det er først og fremst i disse ordene at sje-lyden sprer seg, og denne spredninga jeg har prøvd å etterspore.

Av spesielle lydtegn utenom de vanlige norske og internasjonale bruker jeg "\$" for "palato-alveolar" sje-lyd i IPA ([ʃ]). Dette er gjennomført også i sitater. Kvantitet gjengis (utenom i sitater) som i ortografien, med dobbeltskriving av den første konsonanten etter en kort, trykkting vokal. Trykk og tonelag angis ikke utenom i sitater.

2 Litt om sje-lyden i andre nordiske språk.

2.1 Svensk.

2.1.1 Allment.

Sjøl om både svensk og norsk har sje-lyd som fonem, er forholdene i de to språkene forbausende ulike. F.eks. heter det i Mårtenson og Fjeldstad 1982 (s. 46) at fonemsystemet i rikssvensk er det samme som i normalisert østnorsk; "Endast vid ett fonem, /ʃ/, är uttalsskillnaden påtaglig mellan de både språken". Jeg kan ennå huske at det var nettopp uttalen av sje-lyden jeg festet meg mest ved da jeg som 10-åring møtte min første svenske. I svensk ser forholdene på dette punktet ut til å være mye mer komplisert enn i norsk. Eriksson 1961 siterer (s. 84) et utsagn av grunnleggeren av svensk fonetikk, Lundell, om at "sche-ljuden utgöra ett av fonetikernas 'kors' eller plågoris", og if. Lindblad 1980 (s. 121) når det fortsatt stor forvirring på området. Dette er kanskje grunnen til at det synes å være skrevet

mye mer om sje-lyden i svensk enn i norsk. I norsk er sje-lyden relativt enhetlig og har derfor ikke vært oppfatta som noe problem, men i svensk fins det en rekke ulike sje-lyder som varierer både geografisk og sosialt. I Tengby 1981 heter det (s. 1) at "Sje-ljudet är det fonem i svenska språket som har flest uttalsvarianter". Iallfall i midtsvensk finner vi flere ulike sje-lyder i ett og samme talemål, men så vidt jeg kan forstå, er det vanligvis ikke tale om ulike fonemer, men bare om allofoner, dels bundne eller posisjonelle (kombinatoriske) og dels frie (fakultative), med ulike konnotasjoner.

2.1.2 Typer.

Eriksson 1961 regner (s. 84) opp ikke mindre enn 8 ulike sje-lyder som det fins tegn for i det svenske "landmålsalfabetet". Noe enklere fortøner det seg i Elert 1966 (s. 48-49) og Malmberg 1959 (s. 72-75), som begge regner med tre hovedvarianter av sje-lyden i svensk. Også Lindblad 1980, som vel må regnes som autoriteten på området, regner (s. 136) med 3 hovedtyper av sje-lyd, som han betegner som [ʃ], [ʃ̥] og [h̥]. I tillegg kommer [x], dvs. en "ach-lyd", som kan forekomme istedenfor [h̥] i sørsvensk og til dels midtsvensk.

[ʃ] er en retrofleks, dvs. apiko-alveolar eller -postalveolar, sibilant. Den forekommer i ord med eldre /rs/, f.eks. "kors", i hele det området som assimilerer denne gruppa, dvs. midt- og nordsvensk. Dessuten forekommer den i nordlig norrländsk også i ord med eldre /s(k)j/ (iberegna ord med enda eldre /sk/ + en fremre vokal), f.eks. "sjö, skinn", samt sporadisk i slike ord også i midtsvensk (se nedafor). I norrländsk er dette mao. den eneste sje-lyden. Så vidt jeg kan forstå, er denne lyden identisk med den vanlige norske sje-lyden (slik også Mårtenson og Fjeldstad 1982, s. 47). Jeg kan iallfall ikke høre noen forskjell mellom svensk og norsk uttale av ord som "kors" (med assimilert uttale). Det er også den svenske sje-lyden som likner mest på den sje-lyden som fins i andre europeiske språk, f.eks. engelsk, fransk og tysk, jf. Elert 1966 (s. 49). Merkelig nok synes lyden ikke å bli regnet som en realisasjon av sje-fonemet blant svenske fonologer når den kommer av eldre /rs/, men bare når den kommer av eldre /s(k)j/ eller i fremmedord, enda uttalen kan være nøyaktig den samme, særlig i norrländsk. F.eks. regner Lindblad 1980 (s. 139) med fonemisk /rs/ i ord som "fors" også i nord- og midtsvensk, enda han sjøl sier (s. 187, merknad 2) at det er rimelig å tolke sluttkonsonanten i slike ord som en sje-lyd utenom i syd- og finlandssvensk, og at "Det är inte sannolikt att barn lär in slutljuden i t ex fors och broch som fonologiskt sett olika enheter".

De andre sje-lydene i svensk forekommer utelukkende i ord av typen "sjö, skinn", vesentlig i sør- og midtsvensk, og avviker merkbart fra sje-lyden i norsk og andre europeiske språk. [h] er if. Lindblad 1980 (s. 60) en "icke-raspig", dvs. ikke-vibrantisk eller frikativ, dorsovelar lyd. Det er mao. en bakre, [h]-aktig lyd, og minner vel også om en frikativ [k], som i russisk "kh". Som nevnt kan den gå over i en vibrantisk ach-lyd, særlig i sørsvensk. [w] har if. Lindblad 1980 (s. 58) en dobbel artikulasjon og er en velarisert labiodental sibilant; den har mao. labiodental hovedartikulasjon, men dorso-velar biartikulasjon. Lyden er if. Lindblad beslekta med en ustemt [w], dvs. den bilabiale blåsellyden som oppstår når vi f.eks. blåser ut et lys. Bl.a. sier Lindblad (s. 119) at leppe- og tungestillinga er som for [w] og [u]. Men han mener altså at friksjonen ved [w] oppstår mellom overleppa og undertennene, ikke mellom leppene. Det er mao. en [f]-aktig lyd, og Lindblad 1980 sammenlikner den da også (s. 86) med en runda [f]. If. Lindblad går den dorsovelare [h] og den labiodentale, velariserte [w] gradvis over i hverandre, slik at de utgjør ytterpunktene i en skala med mange mellomtrinn mellom dorsovelar og labial hovedartikulasjon.

Vi kan da skille mellom 4 dialektområder mht. uttalen av sje-lyden i svensk (Lindblad 1980, s. 140-141): 1. (nordlig) norrländsk, som har bare [ɕ] i både /rs/-ord og /s(k)j/-ord, 2. sydsvensk, som har [w], [h] eller [x] i /s(k)j/-ord (/rs/ er uassimilert), 3. finlandssvensk, som if. Lindblad har en fremre kje-lyd, [ɕ], i gamle /s(k)j/-ord, jf. også Bergman 1961:201 og Ohlsson 1972:154 (/rs/ er uassimilert, og eldre /kj/ og /tj/ uttales som en affrikat), 4. midtsvensk, som har både [ɕ], [w], [h] og til dels [x] (f.eks. regner Hammermo 1976 med alle 4 lydtypene i Eskilstuna). Her er altså forholdene særlig kompliserte - en blanding av norrländsk og sydsvensk - og fortjener en særlig omtale.

2.1.3 Fordelinga av variantene i midtsvensk.

Hovedregelen for fordelinga av lydene synes å være fonotaktisk: [ɕ] forekommer helst etter trykktung vokal, først og fremst i gamle /rs/-ord ("kors"), samt i ord som "hässa, kanske" og lånord som "garage". Ellers, dvs. i framlyd og etter trykklett vokal (f.eks. i "station, maskin"), forekommer [w] eller [h]. Dette var f.eks. den gjengse fordelinga blant Göteborg-informantene til Tengby 1981 (s. 34), men det fantes også elever som bare brukte [ɕ] og noen få som bare brukte [h]. If. Malmberg 1959 (s. 73, merknad) kan [w] (Malmberg: [ʃ]) i svensk riksspråk brukes av enkelte også etter trykktung vokal, dvs. i samme ømgivelse

som [ʃ], i gamle /s(k)j/-ord som "ryssja" og fremmedord som "garage". I så fall skulle en kunne få subminimale par som "dusch" med [ʃw] eller [hʃ] andsynes "kurs" med [ʃ], kanskje også minimale par. Hos slike talere måtte en mao. regne med to sje-fonemer.

Sjøl om det stort sett er en tendens til en komplementær fordeling mellom [ʃ] (etter trykktung vokal) på den en sida og [ʃw], [hʃ] eller [x] (ellers) på den andre, forekommer det også en del fri variasjon mellom lydene, og dermed også sosiale og stilistiske forskjeller. De bakre variantene, dvs. [hʃ] og især [x], som if. Malmberg 1959 (s. 75, merknad) har "en dialektal, rustik præg", har lavere status enn de fremre, [ʃ] og [ʃw] (Lindblad 1980:153), og de er også mest utbredt blant lavere samfunnsgrupper (Lindblad s. 154), og blant menn (Hammermo 1976, Tengby 1981:34). De er også vanligere blant yngre enn blant eldre (Hammermo 1976, Lindblad 1980:150). If. Lindblad (s. 152-153) betyr ikke det nødvendigvis at disse lydene er ekspansive, men snarere at det til en viss grad er en konstant generasjonsforskjell på dette punktet, slik at unge gjerne begynner med de bakre lydene, som er lette å lage, men går over til de mer godtatte [ʃw] eller [ʃ] etter hvert.

Særlig høy status synes [ʃ] å ha, og denne lyden er også mest utbredt i de høyere samfunnslaga, særlig blant kvinner (Lindblad s. 149-150 og 154, se også s. 10), vel å merke i andre stillinger enn etter trykktung vokal (etter trykktung vokal brukes lyden like mye av alle). If. Bergman 1961 (s. 201-203) blir [ʃ] brukt i slik stilling i "fint" Stockholms-pråk, særlig blant kvinner. I framlyd, dvs. i lånord eller gamle /s(k)j/-ord, blir denne lyden derfor ofte kalt "fruntimmers-sje" (f.eks. Bergman, likeså Malmberg 1959, s. 73). Bergman mener at uttalen i engelsk, fransk og tysk har spilt en rolle for den høye prestisjen til [ʃ], gjennom lånordene og skoleopplæringa, og nevner spesielt fransk-orienteringa i Sverige på 1700-tallet. Bl.a. var de første lærerne på teaterskolen (fra 1787) franske.

2.1.4 Litt om sje-lydens utvikling i svensk.

I et historisk perspektiv er de store lokale og sosiale variasjonene et uttrykk for at sje-lyden også i svensk er midt oppe i en utvikling som ennå pågår (jf. Lindblad 1980, s. 12). Både Ohlsson 1972 (s. 153-154) og Lindblad 1980 mener (s. 86) at den labiale sje-lyden ([ʃw]) er en nydanning i svensk, og Lindblad slutter seg (s. 82) til Ohlssons teori om at sje-lyden er blitt labialisert i det siste hundreåret for å opprettholde skillet mot den nye ustemte frikativten kje, som liksom i norsk er utviklet av en tidligere affrikat eller konsonantgruppe (/tj/ e.l.). Ohlsson viser bl.a. til eldre opplysninger om ikke-labialisert sje i svensk, og til

finlandssvensk, som har ikke-labialisert sje og affrikat-uttale av eldre /kj/ og /tj/ og som antas å representere et eldre stadium (Ohlsson synes å mene at sje-lyden ble labialisert først foran runda vokaler, se s. 161).

Uansett hvilken sje-lyd som brukes, må en konstatere at assimilasjonen av eldre /s(k)j/ i svensk, i motsetning til i norsk, er på det nærmeste gjennomført. I Sverige fins det bare noen få arkaiske dialekter som har bevart uttalen [sj] av eldre /sj/, nemlig en del av Dalarna samt den eldre generasjonen i Överkalix, og delvis finlandssvensk, if. Bergman 1961 (s. 200-201). Disse dialektene har også bevart skillet mellom eldre /sj/ og eldre /skj/ (og /stj/), som uttales som /stj/ el.l. Yngre Överkalixmål, Nederkalix-målet og gotländsk har assimilert /sj/, men ikke /skj/, slik at også disse dialektene skiller mellom de to konsonantgruppene. Som vi skal se, fins det paralleller til alt dette i norsk, men uttalen [sj] er mye vanligere i norsk enn i svensk. Det kan tyde på at assimilasjonen av /s(k)j/ er eldre i svensk enn i norsk, og at norsk kanskje har fått den fra svensk.

Likevel er denne assimilasjonen ikke særlig gammel i svensk heller. Bergman nevner vitnemål om en uttale med sje-lyd, eller i det minste et sammenfall mellom /sj/ og /skj/, i svensk fra tidlig på 1700-tallet, men også vitnemål om at uttalen mange steder har vært /sj/ tidlig på 1800-tallet. Jf. Ohlssons henvisning (Ohlsson 1972:156-157) til en svensk språklære for dansker, skrevet av en danske i 1808, som sier at "skj", "stj" og "sk" foran fremre vokaler da ble uttalt som /sj/. I så fall har det skjedd en stor forandring i svensk de siste 200 åra. Det kan være nyttig å ha dette i mente når en skal prøve å danne seg et bilde av utviklinga i norsk i dette hundreåret.

2.2 Færøysk.

Færøysk har som kjent mye til felles med vestnorsk, ikke minst når det gjelder konsonanter. Likevel har færøysk iallfall én retrofleks konsonant, if. både Rischel 1961 (s. XXXII) og Lockwood 1964 (s. 21) - nemlig nettopp [ʂ], som kommer av eldre, assimilert /rs/. Også eldre /sj/ er fullt assimilert, if. både Lockwood (s. 21) og Rischel (s. XXXI), men uten å falle sammen med eldre /rs/. Både Lockwood og Rischel angir uttalen som [ʂ] (som også oppgis som uttalen av eldre /s/ i visse andre stillinger, se Lockwood s. 20). Men Rischel sammenlikner den (s. XXVI) med den vestnorske, noe som kunne tyde på at den ikke var fullt assimilert, men hadde bevart /j/ (jf. om den vestnorske uttalen i pkt. 3.3.2.2 og 3.4.3 nedfor). I så fall har vi snarere å gjøre med en konsonantgruppe med [ʂ] + /j/, og [ʂ] må da regnes

som en posisjonell variant av enten /s/ eller /sj/, avhengig av hvilken lydtype den ligger nærmest.

Lockwood oppgir (s. 21) den samme uttalen ([ʃ]) for de fleste ord med eldre /stj/, /skj/ og /sk/ + en fremre vokal, men alle eksemplene på de to siste gruppene er med gruppene i framlyd, og hos Rischel kommer det fram (s. XXXI-XXXIV) at dette gjelder bare i framlyd, i ord som f.eks. "stjørna", "skjóll" og "skera". Av eldre /sk(j)/ i innlyd, f.eks. i "eskja" (eske) og "fiski" (fiske), har vi if. Rischel uttalen [ʃc], der [c] if. Rischel (s. XXV) står for samme uttale som "ch" i engelsk "church", mao. affrikaten [tʃ]. /Sk(j)/ skulle da uttales [ʃ] i framlyd, men [ʃtʃ] i innlyd. Meg forekommer det at denne affrikaten minner mer om den vestlandske palatale [tʃ] (Norvegia [tʃ]) enn om den engelske [tʃ]. I alle fall skiller færøysk i innlyd, men ikke i framlyd, mellom eldre /sj/ og /sk(j)/, som eldre mål på Nord-Vestlandet (se pkt. 4.2).

2.3 Sje-lyd i dansk?

Uttalen av ord med eldre /sj/ synes å være problematisk å klassifisere også i dansk. F.eks. heter det i Jespersen 1890-92 (s. 46) at "Hvor skriftsproget har sj, som i sjæl, sjælden, vakler udtalen meget betydeligt, nogle udtaler rent ś med rent j efter, andre gør j stemmeløst, udtaler altsaa scæ'l osv. Men i det hele er der i rm. en stærk tilbøjelighed til at smelte de to lyd sammen til en: śj [...]. Den samme lyd bruges saa ogsaa som erstatning for fremmede sprogs mere hule lyd, ś [...]. Jyder har i reglen svært ved at udtale sj som en enkelt lyd og indsætter i disse fremmedord enten ś eller sg (sk) [merknad utelatt, E.P.], medens københavnere ikke sjælden har en virkelig ś-lyd i alle disse tilfælde". I Jespersen 1966 sies det slik (s. 38-39): "På dansk har vi egentlig ikke noget [ʃ] som anerkendt bestanddel av stort sprog, men kun en tilnærmede dertil [...]. Men ved siden av denne udtale, hvor lyden kun er een, findes flere andre, hvor der høres to lyd efter hinanden; den første er da enten et rent [s] eller hyppigere et j-farvet [sj], altså med mer eller mindre hævet fortunge; den anden lyd er [j] eller den tilsvarende ustemte [c]".

En liknende beskrivelse finnes i Brøndsted 1949 (s. 32-33). Her nevnes [sj] som en "palatalisert variant" av /s/, "dog ikke så palatal som på no.", og det heter om lyden at "Den opstår ved delvis sammensmeltning med j, i enkelte hjemlige ord: sjæ'l, sjov' "moro", og i fremmedord som substitution for lignende udenlandske lyd [...]. I stedet for [sj] høres i jævnere sprog ofte rent ś + j". Likeså Hjelmlev 1964 (s. 302): "Det danske *sj* er en stærkt palataliseret afart heraf [dvs. av [ʃ], E.P.], for så vidt der ikke simpelt hen udtales [sj] eller

[si]". Og Andersen 1964 (s. 345): "I rm. manifesterer fonemgruppen sj- sig hos flertallet som et palataliseret s + et ustemt j [ɕ], sjældnere (og især i rene fremmedord) som et palatalt [ʃ]..."

Også Hansen 1956 (s. 83) mener at [ʃ] er alminnelig i fremmedord i dansk og kan forekomme bl.a. i norske lånord som "ski". If. Hansen kan lyden forekomme også i gamle danske ord som skrives med "sj", men er i dag "teatralsk-retorisk" i slike ord. Hansen mener at [ʃ] har vært alminnelig i København tidligere, men sier at den vanlige uttalen i dag, også i fremmedord, er med [s] + en som regel ustemt [j]. Men det heter også at "...fonetisk ligger artikulationsstederne for s og j hinanden nærmere end for j og f, t, p" (Hansen sammenlikner /sj/ med gruppene /fj, tj, pj/), og at det kan være "...vanskeligt at afgøre om vi har én lyd (en særlig s-lyd) eller en dobbeltlyd (s + j)".

Brink og Lund 1975 mener derimot (s. 56) at det er bare én lyd i københavnsk uttale av ord som "sjæl, chance", og noterer lyden som [ʃ], dvs. "palatal [s]". Denne uttalen stiller de i motsetning til en med en "rundet og svakt retrofleks" sje-lyd som forekommer sporadisk, men som Brink og Lund liksom Hansen mener må ha vært alminnelig i København før.

Disse beskrivelsene stemmer altså ikke helt overens, men en kan vel slutte at det forekommer minst 3 uttaler av eldre /sj/, nemlig en med "ren" [s] + [j], en med en "palatalisert" [s] ([ʃ]) + [j], og en med en "palatalisert" [s] eller [ʃ] uten noen [j]. I så fall minner forholdene om dem vi finner i vest- og nordnorsk (se pkt. 4.3.1), bortsett fra at det i norsk er en klar utvikling fra den ene uttalen til den andre. Den "palataliserte" [s]-en er trolig samme lyd som den "palatale" [ʃ], og etter Jespersens beskrivelse ("med hevet fortunge") å dømme snarere en mer eller mindre retrofleks, apikal lyd, liksom den påstått palatale [s]-en i tradisjonell norsk fonetikk (se pkt. 3.3.1.2). Som i vestnorsk må de to uttalene med [j] begge tolkes fonemisk som /sj/, den ene med en "palatal" /s/-variant, dvs. en [ʃ]-lyd etter tolkninga ovafor. Dette synes å være den vanligste uttalen, iallfall i "jævnere sprog". Men dertil forekommer også en uttale med en enhetlig og dermed fonemisk sje-lyd, især i fremmedord og i København, og det virker som om en slik uttale har vært vanligere før. I så fall er det rimelig å anta at /sj/ er den opprinnelige danske uttalen og at det har vært en tendens i overklassen til å uttale fremmedord - og til dels også danske ord - med sje-lyd etter utenlandsk mønster, en tendens som nå er trengt tilbake av en fordansket uttale med /sj/ og som derfor virker "teatralsk-retorisk". I alle fall må en kunne si at sje-lyd i dansk er et helt perifert fenomen, i motsetning til i svensk og norsk, hvor lyden har slått igjennom og

fremdeles er i ferd med å utvide sitt territorium.

3 Allment om sje-lyden i norsk.

3.1 Opphav og utbredelse.

I norsk er både utbredelsen og uttale-variasjonen av sje-lyden langt mindre enn i svensk. Som sagt forekommer sje-lyden i norsk vesentlig i øst og nord, slik at det her som i mange andre fonologiske sammenhenger er nødvendig å skille mellom østnorsk, dvs. østlandsk og trøndersk, og nordnorsk på den ene sida, og vestnorsk, dvs. sørlandsk og vestlandsk, på den andre. Innafor det området som har sje-lyd, er sje-lyden relativt enhetlig. I motsetning til i sør- og midtsvensk faller nemlig eldre /s(k)j/ og /rs/ i norsk vanligvis sammen når begge er fullt assimilert til en sje-lyd, sjøl om enkelte fonetikere regner med ulike sje-lyder i de to ordtypene (se pkt. 3.4.1 nedafør), og sjøl om /s(k)j/ i motsetning til i svensk ikke alltid er fullt assimilert i norsk. De fleste øst- og nordnorske talemåla har derfor bare én sje-lyd, liksom norrølandsk i svensk.

Lyden har en rekke ulike opphav, men hvilke lyder og lydforbindelser som resulterer i sje, varierer svært innafor det området som har denne lyden. Noen lydforbindelser gir sje-lyd i bare noen få dialekter, andre får denne utviklinga i det meste av området. De fleste opphavene er eller inneholder en /s/. I gamle nordiske ord er opphavet som regel konsonant-grupper - vanligvis med en /s/ i gruppa - som er blitt assimilert, men sje-lyden kan også ha opphav i én enkelt konsonant - først og fremst /s/ - som har blitt til en sje-lyd foran en annen konsonant. Dessuten forekommer sje-lyden i en mengde lånord, ettersom de språkene vi låner flest ord fra, engelsk, fransk og tysk, alle har dette fonemet. Det gjelder både før- og ettervokalisk, f.eks. i ord som "sjanse, sjef, generell, nasjon, dusj, marsj". Her er en oversikt over mulige opphav til sje-lyd i gamle ord i norsk, med en antydning av utbredelsen:

- 1) Ettervokalisk /rs/, f.eks. i "vers", "først", "norsk". Denne assimilasjonen finner vi i hele det området som har sje-lyd, og det vil si hele det området som har retroflekse konsonanter. Og det vil igjen si alle øst- og nordnorske dialekter.
- 2) Ettervokalisk /ls/, f.eks. i "hals", der /l/ er blitt "tjukk" og deretter assim. med /s/. Denne assimilasjonen forekommer selvsagt bare i dialekter som har "tjukk /l/", dvs. østnorsk og særlig nordnorsk. I det meste av området gir assimilasjon av /ls/ samme resultat som av /rs/, men i enkelte bygdemål i Trøndelag og Nord-Norge gir

assimilasjonen av /rs/ og /ls/ (og andre /r/- og /l/-grupper) ulikt resultat, jf. pkt. 3.4.2 nedafor.

- 3) Konsonanteruppene /sj/ og /skj/ (ib. eldre /sk/ + en opphavlig fremre vokal), både før- og ettervokalisk, f.eks. i "sjø, skjul, ski, hesje, treskje". Disse konsonantgruppene er vsa. /rs/ den viktigste kilden til sje-lyd, i norsk som i svensk. Til dels får vi sje-lyd også av eldre /stj/, som i "stjerne" og "stjert", men denne gruppa er sjelden, og ofte får vi en bokstavrett uttale i stedet. Tradisjonelt er disse gruppene fullt assimilert til en sje-lyd bare i østnorsk med unntak av den vestligste delen - fjellbygdene f.o.m. Valdres t.o.m. Telemark. Men i det seinere har en fullt assimilert uttale spredt seg i både de nevnte fjellbygdene, nordnorsk og etter hvert til og med vestnorsk, noe som vil bli omtalt nærmere nedafor (pkt. 4).
- 4) /s/ i forbindelsen /sl/, både før- og ettervokalisk (ettervokalisk også /tl/), f.eks. i "slå", "vesle". Denne assimilasjonen har omtrent den samme utbredelsen som den foregående.
- 5) /r/ foran en ustemt konsonant, i ettervokaliske konsonant-grupper. I denne stillinga er /r/ ustemt i det meste av norsk, og i mange nordnorske dialekter kan /r/ generelt være mer eller mindre frikativ, slik at den nærmest automatisk vil bli en sje-lyd som ustemt. Særlig utbredt er denne overgangen i gruppa /rk/, f.eks. i "orke", som vil rime på "norske" i mange trønderske og nordnorske dialekter. I noen dialekter får også /r/ foran /p/ og /t/, f.eks. i ord som "skarp" og "svart", denne utviklinga. Det gjelder f.eks. for begge gruppene i Brønnøymålet særligst i Nordland, if. Olssen 1958 (s. 56), og for eldre /rt/ i Vang i Valdres, jf. Beito 1933, s. 254 (resten av Valdres har den vanlige østnorske assimilasjonen av /rt/ til retrofleks plosiv).
- 6) /s/ i forbindelsen /sk/, både før- og ettervokalisk, f.eks. i "sko, fisk". Dette forekommer bare i Røros-distriktet, og jeg nevner det nærmest som en kuriositet, samt for å vise at /s/ kan bli sje-lyd foran flere konsonanter, både /j/ (jf. pkt. 3), /l/ (jf. pkt. 4) og altså /k/.
- 7) konsonantgruppa /hj/, som bare forekommer i framlyd. Dette er enda mer kuriøst, for det gjelder bare noen få ord i noen få dialekter, først og fremst i Gudbrandsdalen, i ord som "hjå" og "Hjerkinn" (men ikke "hjerter", "hjelp", "hjelm" o.l.). Utviklinga har trolig gått gjennom stadiet /sj/, som kan være uttalen av eldre /hj/ i "hjå" enkelte steder på Vestlandet (jf. også overgangen "Hjaltland" > "Shetland").

I alle de fire første ordtypene brukes en uttale med sje-lyd også i normalisert talemål i de aktuelle landsdelene, med noen få unntak som vil bli nevnt nedafor (pkt. 3.2). I de tre

siste er en uttale med sje-lyd dialektisk. Sje-lydens mange opphav gjenspeiler seg i skrivemåten i norsk normalortografi, som er etymologisk på alle punktene ovafor. Det er vel ingen annen lyd som har en så varierende skrivemåte som sje-lyden. I tillegg til de som er nevnt ovafor, har vi en rekke skrivemåter i fremmedord som ikke er fornorsket til "sj", sjøl om mange av dem bare forekommer i ett eller to ord: "g" (giro, generell, geni), "j" (journalist), "sh" (shorts, shipping), "ch" (champagne, charter), "sch" (schæfer, schizofren), "sc" (fascisme, crescendo) og "rsj" (marsj).

I norsk går altså sje-lyden videre av eldre /ls/ og særlig /rs/ enn av eldre /s(k)j/ og andre opphav, slik at det fins dialekter som har sje-lyd av /rs/, event. også /ls/, men ikke av de andre opphavene. Det gjelder dels nordnorske mål og dels de vestligste østnorske måla, f.o.m. Valdres og sørover (se pkt. 4.3.2 og 4.3.3 nedafor). Fremmedord følger alltid /s(k)j/-ordene, slik at det i disse dialektene vil hete /sjåfør, stasjon/ o.l., sjøl om de har sje-lyd som fonem i /rs/- og til dels /ls/-ord. Enkelte av disse dialektene har fått sje-lyd i /s(k)j/-ord først i våre dager. Disse dialektene er for det første stort sett arkaiske, og for det andre kan de sies å være overgangsdialekter mellom østnorsk og vestnorsk, språklig og til dels geografisk. F.eks. regnes nordnorsk ofte til vestnorsk, men har mange østnorske trekk, bl.a. retrofleksjer.

Disse omstendighetene tyder på at sje-lyden i norsk må være relativt ny i /s(k)j/-ord, og at sje-lyden her har begynt sin karriere i og med assimilasjonen av /rs/ og /ls/ i den sentrale delen av østnorsk. Seinere har vi fått assimilasjon av /s(k)j/, event. også /sl/ og andre grupper, som også må ha utgangspunkt i den sentrale delen av østnorsk, ettersom utkant-områdene ennå ikke har fått denne assimilasjonen, eller har fått den først nylig. I svensk, hvor sje-lyden går videre i /s(k)j/-ord enn i /rs/-ord - jf. at sørsvensk har sje-lyd i den første ordtypen, men ikke i den siste - kan det derimot tenkes at assimilasjonen av /s(k)j/ er eldre enn, eller like gammel som, assimilasjonen av /rs/ og andre /r/-grupper.

I det hele tatt er det tydelig at utviklinga i gamle /s(k)j/-ord har forløpt nokså ulikt i svensk og norsk. I norsk er altså assimilasjonen av gammel /s(k)j/ ikke fullført, i og med at den vestre og til dels nordre delen av landet ikke har den, eller har fått den helt nylig. Det er mye som tyder på at denne assimilasjonen ennå ikke har nådd sine grenser, men pågår stadig. Både i nordnorsk og de vestlige østnorske dialektene er det store uttalevariasjoner i gamle /s(k)j/-ord, både geografisk og sosialt, mellom eldre og yngre språkbrukere. Her er det tydelig at sje-lyden har spredt seg de siste generasjonene, og i de siste åra er det blitt rapportert at den sprer seg i denne ordtypen også i vestnorsk, som hittil ikke har hatt sje-lyd

i det hele tatt, iallfall ikke som eget fonem. Disse ordene er mao. særlig interessante i samband med sje-lyden, og jeg vil derfor omtale dem spesielt (pkt. 4).

3.2 Litt om sosial variasjon og stilistisk funksjon.

I motsetning til i svensk er det i norsk liten sosial variasjon hva sje-lyden angår. Som de andre retrofleksene forekommer sje-lyden også i normalisert talemål i de aktuelle landsdelene, og har derfor ingen stilistiske konnotasjoner av betydning i norsk. Men i noen få ord er sje-lyden iallfall i østlandsk mer utbredt i dialekt-uttale enn i normalisert talemål, og har dermed en uformell eller for enkelte vulgær stilverdi i disse ordene.

Først og fremst gjelder det noen ord med eldre /sl/, som generelt får en uttale med sje-lyd + /l/ i de fleste østnorske dialekter, både i framlyd, i ord som "slå", "slik", og i innlyd, i ord som "rusle", "vesle". Det samme gjelder stort sett i normalisert østnorsk, jf. Popperwell 1963, som sier (s. 57) at "s does not occur before l in the same syllable but is replaced by \$ [...]. In other positions sl is pronounced \$l in colloquial words...". Rett nok legger Popperwell til i en merknad at "The pronunciation of sl as \$l was formerly considered vulgar, even when it occurred in the same syllable, and at the present day many refined speakers would avoid a too 'thick' pronunciation of this sound". Men if. Broch 1927 (s. 148) virker en uttale med [s] foran [l] affektert i normalisert Oslo-mål, og det svarer nok bedre til realitetene; en østlending skal være svært raffinert for ikke å uttale /sl/-ord med sje-lyd, i både framlyd og innlyd.

Men slik det første sitatet fra Popperwell antyder, gjelder ikke dette i alle ord. Haugen 1961 framstiller unntaka som en fonotaktisk regel. Her heter det nemlig (s. 18) at "...the pronunciation [sjl] is considered cultivated in East Norwegian initially, e.g. slå [sjlå:] hit, but not elsewhere, e.g. Oslo [osslo] rather than [ossjlo]...". Men dette er for generelt. Rein /sl/ i ord som "vesle, rusle, pusle" o.l. høres akkurat like affektert ut som i "slå". En uttale med /sl/ vsa. sje-lyd + /l/ forekommer (om vi ser bort fra sammensetninger som f.eks. "husleie", der /sl/ er vanlig) bare i noen ganske få egennavn, først og fremst nettopp "Oslo", som også Popperwell nevner og som til stadighet blir debattert i avisenes lespalter. I disse ordene må uttalen med /sl/ regnes som en nyere skrift-uttale, jf. at "Oslo" for de aller fleste er et litterært navn, offisielt innført til erstatning for "Kristiania" i 1926. Og det er velkjent at egennavn ofte får en bokstavrett uttale, som kan trenge unna en eldre, muntlig overlevert uttale. Uttalen med sje-lyd er den gamle østlandske dialekt-uttalen - "Oslo" ble visstnok brukt også før 1926 som

navn på Gamlebyen - eller iallfall en uttale som er tilpassa de fonotaktiske reglene i østlandsk.

Det er muligens dette som er bakgrunnen til at sje-lyden i østlandsk kan brukes med tydelig ekspressiv funksjon også i enkelte ord som normalt ikke har en uttale med sje-lyd i noen form for norsk. Broch 1927 nevner (s. 152) eksempler, dels litterære (skrevet med "sch") og dels notert fra tale, som "storartet, svin(epels), sveisen, snik, snavla (= kjeften, i uttrykket "hold snavla"), snobb, stilig, snadder, stikke". Sjøl kjenner jeg uttalen med sje fra noen få av disse, særlig "snavla" og "stilig".

Om denne uttalen sier Vanvik 1979 (s. 39) at "Det er stilistisk variasjon mellom /s/ og /s/ i framlydssekvensene /sp st sk sm sn sv/. Uttalen med /s/ er mer folkelig og/eller enfatisk". Også dette er etter mitt skjønn for generelt sagt, fordi det kan virke som om sje og /s/ generelt kan byttes om i slike sekvenser, og det er ikke tilfellet. Den vanlige uttalen i slike ord (kanskje med ett unntak) er med /s/, men en uttale med sje-lyd kan også forekomme i noen få av dem, særlig slike som har en ekspressiv betydning i seg sjøl, eller i spesielle, ekspressive kontekster. Først og fremst gjelder det adjektivet "svær", der en uttale med sje-lyd vel er den vanlige i Oslo - jf. Brochs utsagn (s. 152) om at "I svær, svært synes [š] på vei til å fæste sig for godt". Ord som "stilig" eller "snavla" kan uttales med sje-lyd vsa. /s/, likeså "svart" i kontekster som "svarte Faen" eller "snakke" i utropet "Du snakker!". Men i andre ord med de samme konsonantgruppene i framlyd virker en uttale med sje-lyd avvikende. Det gjelder for min del i ord som "spennende", "skli", "smart" og "sneie", som Vanvik oppgir med en mulig sje-uttale, likeså mange av Brochs eksempler. Vi kan nok si "snål" og "spenna gælen" med sje-lyd, men "snill" og "spennende" må etter mitt øre ha /s/. Det er derfor mulig at denne bruken av sje-lyden har vært mer utbredt før, jf. at Broch lurer (s. 156) på om sje-uttalen i slike tilfeller er på tilbakegang.

Bjerke 1966 overdriver denne bruken av sje-lyden enda mer. Han omtaler den under overskrifta "Misbruk av sj-lyden" (s. 41), og mener at denne lyden ikke bør brukes i framlyd foran konsonanter i "danned" tale. Bl.a. heter det at sje-lyden er "...et meget aggressivt "fonem" som truer med å fortrenge den rene s - fremfor alt i begynnelsen av ord: Du schnakker!" Videre illustrerer Bjerke åssen han i en norsk gjendiktning av "My fair lady" har overført /h/-bortfallet i Elizas cockney-språk til sje-lyd for /s/, som da skal forestille Oslo-dialekt. Bl.a. lar han Eliza si (s. 43) følgende "språkøvelse": "I schtyggvær, schtormvær og schnøvær schnufser man schnart av schnue", hvortil Higgins parodierer henne med "Så schlapt og schleivet schnakker en schnusket schlusk i schlummen". Men det er høyst misvisende å

nevne sje-lyd foran // på linje med sje-lyd foran andre konsonanter. I disse setningene er sje-lyd helt kurant hos alle Oslofolk i "slapt", "sleivet", "slusk" og "slummen", men uvanlig eller ikke brukt i det hele i de andre "sch"-ordene. Dette er en parodi på Oslo-dialekt. I det hele tatt er denne bruken av sje-lyden neppe et trekk i ekte Oslo- eller østlandsdialekt, men kanskje snarere en litt gammalmodig Vestkant-sjargong.

3.3 Typer: Hvor mange sje-lyder fins det i norsk?.

3.3.1 Ifølge Storm og "Norvegia".

3.3.1.1 Generelt om Norvegia.

Storms norske lydskrift "Norvegia", publisert i Storm 1884-1908, er den tradisjonelle i norsk fonologi og dialektologi. Da mange av sitatene i det følgende inneholder transkripsjoner i Norvegia, vil jeg til hjelp for lesere som ikke er fortrolige med denne lydskriften, nevne et par generelle trekk: 1. lydskrift markeres normalt ved kursiv eller understreking, men noen av lydtegnene er likevel antikva-bokstaver, bl.a. alveolarene. Her vil jeg for enkelhets skyld bruke bare antikva-tegn og markere dem med skarpe klammer som i internasjonal lydskrift, bortsett fra i sitater og der det er nødvendig for å unngå tvetydighet, hvor jeg markerer kursive tegn med understreking. 2. aksenter plassert etter den trykketunge stavelsen står for hovedtrykk og tonelag, akutt aksent for tonelag 1 og grav aksent for tonelag 2, 3. kvantitet gjengis med dobbeltskriving av lange konsonanter og strek over lange vokaler. Av segmentale lydtegn som ikke forekommer i enten IPA eller norsk normalortografi, er særlig å nevne [ɛ], som står for en åpen /e/-lyd (IPA [ɛ]). Lydtegn som er relevante for emnet her, vil bli omtalt i det følgende.

I de seinere åra har Norvegia blitt kritisert av internasjonalt orienterte fonetikere, f.eks. Foldvik 1978 a, for å bruke uklart definerte symboler og ta hensyn til etymologi, mao. ikke være reint synkronisk. Etter mitt syn er det mye i denne kritikken. Hovedproblemet med Norvegia er etter min mening at det er reint for mange tegn - Beito 1967 fører opp 40 vokaltegn og 56 konsonanttegn - slik at det postuleres lydforskjeller som enten ikke eksisterer eller som er svært små og følgelig vanskelige å høre¹. Dermed kan tegna bli brukt på ulike måter av ulike nedskrivere, og transkripsjonen blir upålitelig. Samme transkripsjon kan stå for

¹ Til sammenlikning har IPA 24 faste tegn for vokaler og 74 for konsonanter, etter siste revisjon (1989). Men IPA er til bruk for alle verdens språk, Norvegia bare for norske dialekter.

ulike uttaler, og samme uttale kan få ulik transkripsjon. F.eks. sier Foldvik 1978 a (s. 4) at Norvegia-lydskriften kan virke "forvirrende finmasket", og (s. 1) at "Det er så mange vokalsymboler i Norvegia [...] at brukere av Norvegia-lydskrift ikke alltid er enige seg imellom om hvilket lydskriftsymbol som skal brukes når de hører en vokal". Det er langt bedre med for få tegn enn for mange, for i det første tilfellet blir gjengivelsen bare grov og unøyaktig - noe en lett kan bøte ved å kommentere de lydtypene en opererer med - men i det andre blir den tilfeldig og vill-ledende. Jf. Eriksson 1961 (s. 170): "...the narrower a phonetic transcription is, the greater is the risk of making mistakes. Narrow transcription is therefore not always more valuable than a broader transcription, but it looks more impressive". En lydskrift bør bare skille mellom lydtyper som er auditivt klart forskjellige, uansett artikulasjon, for i feltarbeid har man vanligvis ikke anledning til å undersøke åssen folk lager lydene, men er henvist til en reint auditiv klassifisering. Jf. også Einar Haugen i et brev sitert i Eriksson 1961:156: "Nyanser som ikke oppfattes av de talende selv og som derfor ikke spiller noen rolle i språkssystemet er overflødige i transkripsjonen".

Det Foldvik sier om vokalene, kunne sies også om bl.a. hvislelydene. Mange av Storms tolkninger av uttalen av de aktuelle ordtypene i ulike dialekter er etter min mening høyst tvilsomme, og gir et uklart bilde både av uttalen i ulike dialektgrupper og forskjellen mellom dem, og av det historiske forløpet som tilstanden i dag eller på Storms tid er resultatet av. Diakroniske forhold kan selvsagt ikke være noe avgjørende argument i en synkronisk analyse. Men dersom en er i tvil om analysen, bør en velge en tolkning som gjør det mulig å plassere den aktuelle uttalen i et rimelig historisk forløp, som et stadium i en utvikling med en bestemt retning, der andre uttaler representerer andre stadier, tidligere eller seinere. På grunnlag av Storms framstilling, som trofast er blitt fulgt av de fleste norske dialektologer, blir det svært vanskelig å danne seg et helhetlig bilde over utviklinga av særlig /s(k)j/-ord i norsk.

Én grunn til at symbolene yngler, er at Storm stundom beskriver som egne lyder uttaler som også kunne og heller burde analyseres som sammensatte, altså to lyder (jf. om [ʃ] nedafor). En annen grunn er at lydskrifta er "pre-fonemisk" og ikke tar hensyn til lydenes event. distinktive funksjon, bl.a. teknikken med minimale par. I stedet får en stundom en mistanke om at hensynet til etymologien spiller en rolle for påståtte lydforskjeller - Storm laget jo også Norvegia før skillet mellom synkroni og diakroni ble allment anerkjent. Jf. utsagnet i Selmer 1951 (s. 12) om at lydhistorie og fonetikk i Norvegia har inngått "...en ikke

helt lykkelig forbindelse, med et myldrende avkom av lydssymboler som ofte bærer preg av sitt lydhistoriske opphav...". Og Omdal 1968 peker (s. 164) på at enkelte Norvegia-tegn blir definert etter etymologiske kriterier og ikke etter fonetiske.

Dette betyr ikke at Norvegia ikke har sine sterke sider. Bl.a. er den naturlig nok bedre tilpassa norsk ortografi, eller det grafo-fonologiske samsvaret i norsk, enn den internasjonale, og er dermed lettere å lese. Det er en viktig fordel, ikke minst i populærvitenskapelige sammenhenger. Storms arbeid var sikkert et storverk for si tid. Men Norvegia er over 100 år gammel og har ikke utvikla seg i denne tida, ut over at enda flere tegn er lagt til. Dessverre har de fleste Norvegia-brukere vært for ukritiske og fulgt mesteren alt for slavisk, jf. Selmers bemerkning (1951, s. 11) om at man "...i regelen finner god Norvegia-disiplin" i dialekt-monografiene.

En slik "disiplin" er ikke av det gode dersom det betyr at det har utviklet seg en "lydskrift-ortografi" som hindrer en selvstendig lydanalyse: Uttalen av visse ordtyper i visse dialekter "skal" skrives på den og den måten. Symptomatisk er det som Skånlund 1933 sier (s. 17) om forholdet mellom de palatale plosivene [t̪, d̪] (av eldre /t, d/) og de palatale "affrikatene" [t̪ʃ, d̪ʃ] (av eldre /k, g/): "Forskjellen mellom $\underset{\cdot}{d}$ og $\underset{\cdot}{d}$, og $\underset{\cdot}{t}$ og $\underset{\cdot}{t}$ i etterlyd er [...] nærmest av etymologisk art". Når Skånlund uttrykker seg slik, kan en vel anta at lydene er identiske (f.eks. at "kvitt" og "ikke" har samme ettervokaliske konsonant), men ikke desto mindre skiller han konsekvent mellom begge parene. Like galt er det når Steinholt 1964 (s. 188) transkriberer [hæʃˈkə] (herske), men [l̪ars̪] (Lars), enda han sjøl sier om sje-lyden i det siste ordet at "Lyden kan vanskelig skilles fra den foregående (i hæʃˈkə)". Dette bryter et grunnprinsipp i all lydskrift, nemlig samme tegn for samme lyd.

Skrivemåten [l̪ars̪] illustrerer et anna døme på en uheldig Norvegia-tradisjon, nemlig skikken med å skrive "supradentalene" og kakuminalene" med en "supradental/ kakuminal [r̪]", altså [r̪s̪] osv., fordi Storm mente å høre en slik "glidelyd" foran den retroflekse konsonanten i ord med assimilert [r̪] eller [l̪] + dental (Storm 1884-1908, s. 97 og 100). Dette er en svært tvilsom analyse iallfall for moderne norsk. F.eks. sier Skånlund 1933 (s. 68) at assimilasjonen av /r/ + dental er gjennomført i Salten, slik at Storms skrivemåte ikke er ortofon. Likevel bruker han Storms skrivemåte "av etymologisk-praktiske hensyn". Dette bryter mot prinsippet om ett tegn for én lyd, men er ikke desto mindre en vanlig prosedyre blant Norvegia-brukere (se Kolsrud 1967:9 eller Beito 1967:480), og er tatt opp også av Popperwell 1963 (s. 61-62) for retrofleksene i normalisert østnorsk.

Skal man bruke Norvegia passivt, som leser - og det er man nødt til dersom man skal bruke skriftlige kilder om norske dialekter - bør en derfor bruke den med kritikk, ellers kan resultatet fort bli mer forvirrende enn opplysende. Da jeg sjøl ikke har spesielt gode ører og heller ikke er spesialist i fonetikk, vil jeg holde meg til en relativt grov inndeling av sje-lydene i norsk og nøye meg med å gjengi forskjeller som enhver relativt lett kan høre, spesielt de som har en distinktiv funksjon i en eller annen variant av norsk. Det betyr at jeg vil måtte prøve å tolke Norvegia-transkripsjoner i forhold til min egen analyse av de aktuelle uttale-typerne, hvor særlig uttalen av /s(k)j/-ord er problematisk i mange dialekter. Ei slik tolkning er nødvendig om man skal ha noe utbytte av den norske målføre-litteraturen.

3.3.1.2 Hvislelyder i Norvegia.

Når det gjelder ustemte hvislelyder utenom [s], finner vi 5 tegn i Norvegia. Det er for det første "Gummelyden" eller alveolaren (supradentalen) [ʃ] (antikva) (s. 98) og for det andre "Ganehvelvlyden" eller kakuminalen [ʒ] (kursiv) (s. 103). Symbolene brukes gjerne i inn- og utlyd, i ord med eldre /rs/ (vers) og /ls/ (hals), henh. Det kakuminale artikulasjons-stedet svarer vel noenlunde til "retrofleks" eller postalveolar i internasjonal fonetisk terminologi. Iallfall svarer [ʃ] if. Nes 1982 (s. 24) til IPA [ʃ], dvs. alveolar [s], mens [ʒ] svarer til IPA [ʒ], dvs. "retrofleks" [s]. Disse to lydtypene er uproblematisk, bl.a. fordi de påviselig fungerer som egne fonemer i enkelte dialekter, se pkt. 3.4.2 nedafor. Etter mitt syn kunne en greid seg med dem, iallfall i en grov, fonemisk orientert lydskrift som tar hensyn til de forskjellene som kan være distinktive i norsk, siden ingen norsk dialekt har mer enn to sje-fonemer. En slik forenklet utgave av Norvegia brukes i Sannes og Stemshaug 1976, og de bruker da også bare disse to sibilant-symbolene (i tillegg til "s") i oversikten over lydskrifta (s. 14).

Men dertil har Norvegia symbolet [ʃ] (s. 111), som brukes vesentlig i ord med eldre /s(k)j/ i dialekter der disse konsonantgruppene er fullt assimilert, dvs. de fleste østnorske. Dette symbolet svarer til [ʃ] i IPA, if. Nes 1982 (s. 24). Ifølge Storm er lyden "...beslægtet med ʒ [...], men er dog ikke samme Lyd". Likevel synes den "...ofte at nærme sig noget til ʒ, saa at Lyden i ʒå, ʒu ikke er særdeles forskjellig fra den i slå". Etter mitt skjønn er dette alt for mildt sagt. Jeg tviler sterkt på at l. konsonant i disse ordene er forskjellig i noen av de dialektene som har sje-lyd i begge ordtypene. Storm beskriver da også lyden som en retrofleks, dvs. en tilbaketrasket apikal, lyd (s. 111): "Forkanten [...] [av tunga, E.P.] bøies opad med Ganen, men Tungeryggen sænkes, saa at der inde i Munden opstaar et hult Rum,

der frembringer en dumpere og mere sammensat Lyd...". I så fall skulle vi vente at den var identisk med enten den alveolare eller (helst) den kakuminale sje-lyden i gamle /rs/- og /ls/-ord.

Etter mitt syn trenger vi altså ikke å regne med en tredje sje-lyd med en spesiell artikkelasjon - en "hultunge-lyd" - i tillegg til den alveolare og den kakuminale som er omtalt ovafor. I dialekter som har begge de sistnevnte lydene, vil uttalen av eldre /s(k)j/ - vel å merke dersom den er fullt assimilert til en sje-lyd - være identisk med enten den ene eller den andre (og kunne veksle mellom dem, jf. pkt. 3.4.2 nedafor). I dialekter som har bare én type retrofleks, vil uttalen av eldre /s(k)j/ i det minste normalt falle sammen med uttalen av eldre /rs/ (event. også /ls/), sjøl om enkelte seinere fonetikere har støttet Storm i at det kan være en forskjell (se pkt. 3.4.1 nedafor). Inntil dette event. er dokumentert, kan vi etter min mening trygt gå ut ifra at der framlyden i gamle /s(k)j/-ord og /sl/-ord ikke er [s], er den i begge fall enten en alveolar eller en postalveolar sibilant, og altså identisk med den utlydende sibilanten i ord som "vers" og/eller "hals". Men dessverre er det en tradisjon i norsk dialektologi å følge Storm og brukte tegnet "š" for sje-lyden i gamle /s(k)j/-ord.

For det fjerde har Norvegia symbolet [s̥] (s. 118), som står for "palatalt eller mouilleret s̥". Tegnet brukes bare i forbindelsene [sj̥] og [s̥k̥] i ord med eldre /s(k)j/ i de dialektene der denne gruppa ikke er fullt assimilert, dvs. først og fremst vest- og nordnorske dialekter, samt noen østnorske. Tegnet fins også i IPA og Dania, og danske fonetikere bruker det som nevnt (pkt. 2.3), med eller uten [j], til å betegne den danske uttalen av eldre /sj/. Dette skulle da være en palatal, eller kanskje heller palatalisert, variant av /s/ foran /j/, dvs. en [s] med apikodental hovedartikkelasjon og dorso-palatal biartikkelasjon, jf. Storms beskrivelse "dannes som s̥, men med Tungeryggen mere hævet mod Ganen". If. Nes 1982 (s. 24) svarer tegnet derfor til [s̥] i IPA.

Denne lydtypen er etter min mening spesielt problematisk i norsk. Dessverre har verken Kofoed 1969 eller Nes 1978 omtalt den i sine drøftinger av palatalene i Norvegia. Kan [s̥] og andre sibilanter i det hele tatt være palatale, dvs. uttales med tungeryggen istedenfor tungespissen? Muligens kan en [s] ha palatal biartikkelasjon, men vil en slik [s] skille seg akustisk og auditivt fra en ikke-palatalisert [s]? En skulle tro at en [s] som står etter en palatal i samme stavelse i trøndersk og nordnorsk, f.eks. i et ord som "dans", skulle være homorgan med [n] og altså palatal eller i det minste palatalisert, om noen [s]-er er det. Det er mulig den er det, men den skiller seg auditivt ikke fra andre [s]-er, og det må være det avgjørende i en

fonetisk klassifisering som skal ha noen funksjon i en fonologisk beskrivelse.

Sikkert er det iallfall at [sj] ofte betegner en vanlig [s] i Norvegia-lydskrift, og Storm sier sjøl at forskjellen mellom [sj] og [s] er "ikke meget stor". Bl.a. oppgis lyden for uttalen i noen dialekter som jeg kjenner svært godt, nemlig dialektene i Hallingdal og Valdres, som etter mitt øre har en helt vanlig [s] foran [j], altså [sjø, sji] osv. Både Venås 1977 for Hallingdal og Beito 1958 for Valdres noterer (s. 63 og 254, henh.) også primært [sj], men begge legger pliktskyldigst til at lyden "egentlig" (dvs. if. Storm og tradisjonen i norsk dialektologi) er litt palatal. Men det er i tilfellet så lite at det er ganske uhørbart for et normalt øre. Palataliteten ligger i den etterfølgende [j]-en, og verken fonemisk eller fonetisk trenger vi noe eget tegn for sibilanten her.

Derimot kan det være dialekter på både Vestlandet, i Nord-Norge og i den vestligste delen av østnorsk som ikke har rein [sj]-uttale i slike ord, men som heller ikke har en rein sje-lyd som i sentrale østnorske mål. Også dette er en sammensatt uttale med [j] som siste komponent, og skrivemåten [sj] blir som regel brukt også for denne uttalen. Men den hvislelyden vi kan høre foran [j] i disse dialektene, er etter mitt skjønn verken palatal eller palatalisert, men en rein framtungelyd liksom [s], sjøl om den øvre artikulatoren er lengre bak enn for [s]. Det vi har å gjøre med, er en mer eller mindre retrofleks, dvs. apiko-alveolar eller -postalveolar, lyd, og ikke en dorso-palatal eller palatalisert lyd. Det er mao. en vanlig sje-lyd lik den vi har i gamle /sl/- og /rsl/-ord, og samme lyd som den Storm noterer med [š] når uttalen av eldre /s(k)/ er enhetlig, uten noen [j]. Også her ligger palataliteten i [j] og ikke i sibilanten foran. I nyere beskrivelser av disse dialektene blir uttalen da også ofte gjengitt som [šj], event. [sj], f.eks. i Johannessen 1983 for bergensk eller Chambers og Trudgill 1980 (s. 194 og følg.) for Brunlanes i Vestfold.

Analysen av den aktuelle uttalen som en sje-lyd + en [j] er også den eneste beskrivelsen som kan gi en rimelig historisk utvikling i /s(k)/-ord, i østnorsk tidligere og i vestlandsk i dag, med uttalen sje-lyd + [j] som et mellomstadium - en delvis assimilasjon - mellom den eldre vestnorske uttalen [sj] og den fullt assimilerte østnorske (og nyeste vestnorske) uttalen med rein sje-lyd, som Storm altså noterer som [š]. Den aktuelle uttalen er opplagt et mellomstadium mellom de to uttalene, men hvordan en "palatal [s]" + en [j], som også er dorso-palatal, kan resultere i en apikal lyd ([š], dvs. [š]), forblir et mysterium. Det som har skjedd i det meste av østnorsk med den gamle gruppa /sj/ (av enda eldre /sj/ og /skj/), er det samme som har skjedd i de samme dialektene med /s/ foran ikke-palatale

konsonanter, særlig /l/. Det er i østnorsk akkurat samme l. konsonant i "sjø" som i "slå", der det ikke er noe palatalt element og der en palatalisering av /s/ ville være uforklarlig.

Den hvislelyden som brukes foran /j/ i vestnorsk samt i enkelte nordnorske og vestlige østnorske dialekter, er etter dette enten en vanlig [s] eller en sje-lyd. Men i norsk dialektologi synes [sj] å være brukt i begge tilfelle, slik at det ikke er mulig å vite sikkert hva [sj] står for i slike ord, dersom man ikke kjenner målføret sjøl.

Endelig har Norvegia tegnet [šj], som står for "palatalt eller mouilleret š" (s. 119). Lyden er if. Storm "...en Overgangsform fra sj til š", og den heimfestes til Telemark og Vestfold, men er if. Storm "...ogsaa hyppig i Kristiania, f.Ex. kanše kanskje." Etter mitt skjønn er den uttalen Storm sannsynligvis sikter til her, en sammensatt uttale, nemlig av sje-lyd + [j]. Sje-lyden og det palatale elementet kommer ikke samtidig, men etter hverandre, med sje-lyden først. Jf. utsagnet i Hornbæk 1949 (s. 15) om at [šj] i Hof i Vestfold holder på å falle ut av lydsystemet til fordel for [š], og at "Eldre folk og i det hele tatt de som har holdt best på dialekten, uttaler [...] š med et lite palatalt element etter..." Det dreier seg mao. om den samme uttalen som en i dag helst finner på Vestlandet, men som der gjerne blir betegnet med [sj], omtalt ovafor. Skrivemåtene "sj" og "šj" kan altså godt betegne samme uttale, nemlig sje-lyd + [j], men dertil kan "sj" også betegne uttalen [sj].

Vi ser at de tre siste symbolene til Storm - [šj], [sj] og [šj] - brukes til å beskrive uttalen av framlyden i gamle /s(kj)/-ord. Det er altså særlig uttalen av slike ord som er problematisk å tolke, i tillegg til at den varierer både geografisk og sosialt. Også av den grunn er uttalen av denne ordtypen spesielt interessant i norsk, og jeg vil komme tilbake til den nedafor (pkt. 4). Men Storms klassifisering av den er ikke særlig klargjørende, og bedre blir det ikke når brukere av Norvegia varierer mellom skrivemåter med og uten [j] etter de 3 sibilantene, slik at vi får 6 ulike skrivemåter i tillegg til [sj]. Så variabel er ikke uttalen. Om uttalen i Telemark sier Storm sjøl (s. 118) at [sj] her kan nærme seg til [šj] eller [šj], og at "disse Afskygninger er vanskelige at skille fra hinanden". Når en fonetiker av Storms format har problemer med å skille, åssen må det da bli når f.eks. en hovedfagsstudent skal prøve å notere uttalen i disse dialektene? Etter mitt skjønn trenger vi ingen av disse tre lydtypene i norsk fonetikk i tillegg [sj] og [šj], og internasjonalt orienterte fonetikere klarer seg da også med ett eller i høyden to sjelyd-symboler.

3.3.2 Ifølge fonetikere som bruker IPA.

3.3.2.1 Retrofleks eller palato-alveolar?

De som holder seg til den internasjonale fonetikken, beskriver vanligvis normalisert østnorsk eller iallfall talemål som har bare én serie av retroflekse konsonanter og én sje-lyd, og her regnes lyden vanligvis som en ustemt palato-alveolar frikativ og betegnes med [ʃ], f.eks. i Vanvik 1979 (s. 39). Noen nedre artikulatur nevnes vanligvis ikke, men det er vel opplagt at sje-lyden i norsk alltid er en rein framtungelyd, uten dorsal eller labial artikulasjon som i gamle /s(k)j/-ord i svensk. Rett nok sier Sivertsen 1967 (s. 79) at [ʃ] i østnorsk har "en fremskyting og lett runding av leppene", men det er i tilfellet bare som et resultat av koartikulasjon med en foregående eller etterfølgende runda vokal - if. Theil Endresen 1991:171 har alle norske konsonanter labialiserte allofoner framfor runda vokaler - og kan i alle fall ikke sammenliknes med den labiale svenske varianten. Lyden er omtrent som sje-lyden i engelsk, fransk eller tysk. If. Popperwell 1963 (s. 58) har den norske sje-lyden en litt mer "hul" ("hollow") klang enn den engelske, sjøl om de to lydene er "formed in roughly the same way". Men Haugen 1961 sier (s. 15) kort og godt at "[sj] is like sh in shoe", og det er også mitt inntrykk. Jeg kan iallfall ikke høre noen nevneverdig forskjell mellom utlyden i f.eks. østnorsk "kors" og engelsk "wash", heller ikke mellom framlyden i norsk "sjokk" eller "skip" og engelsk "shock" eller "sheep".

I IPA-tradisjonen regnes den norske sje-lyden altså ikke som retrofleks, jf. at Vanvik 1979 fører opp retrofleksene for seg i skjemaet på s. 28. Derimot kaller Kloster Jensen 1970 (s. 38) den østnorske sje-lyden for "retroflekst preget", men bruker likevel tegnet for "palato-alveolaren", [ʃ]. Og i svensk er det vanlig å regne den sje-lyden som vanligvis kommer av eldre /rs/, som i "kors", men som også kan forekomme i gamle /s(k)j/-ord (jf. pkt. 2.1 ovafor), som retrofleks og å betegne den med [ʃ]. Men if. Lindblad 1980 (s. 122-125) er den lyden som betegnes med [ʃ] i svensk, samme lyd som den som betegnes med [ʃ] i engelsk, fransk eller tysk - og, kunne man legge til, norsk. Det er heller ikke noen hørbar forskjell mellom svensk og norsk uttale av ord som "kors", og dersom den ene regnes som retrofleks, bør også den andre regnes som det. Her har vi å gjøre med en ulik analyse eller praksis i norsk og svensk fonetikk, ikke med en fonetisk forskjell mellom norsk og svensk.

I det hele tatt har skillet mellom en "retrofleks" og en "palato-alveolar" eller "palatal(isert)" sje-lyd lite for seg. Lindblad 1980 skiller (s. 54-56) mellom retrofleks og ikke-retrofleks sje-lyd, [ʃ] og [ʃ], som teoretiske lydtyper, men legger til (s. 57) at lydene låter helt

likt, slik at man ikke kan avgjøre på auditivt grunnlag om en framtunge-sje er retrofleks eller ei. Videre sier han (s. 82-83 og 124-125) at det er gradvise overganger mellom dem, og at framtunge-sje i både svensk og andre språk varierer mellom retrofleks og ikke-retrofleks artikulering (dette forutsetter at det er mulig å trekke et skarpt skille mellom "retrofleks" og "ikke-retrofleks" artikulering, men det er vel tvilsomt). Lindblads konklusjon er at man bør skille mellom lydtypene bare artikulatorisk, men slå dem sammen i én kategori i en auditiv eller akustisk klassifisering. Og det er vel den siste klassifiseringa som er relevant i en fonemisk beskrivelse, for en lyd forskjell som ikke lett kan oppfattes av et normalt øre, kan ikke ha noen språklig funksjon, om artikuleringen er aldri så forskjellig. Lindblad regner derfor ikke med noen [ʃ]-lyd i svensk (bortsett fra at han bruker /ʃ/ som symbol for fonemet, uansett uttale, omtrent slik jeg bruker "sje-lyd" her), men bare med [ʃ] av apikale sje-lyder.

Men om vi godtar at skillet mellom den "retrofleks" [ʃ] og den "palato-alveolare", event. "palataliserte", [ʃ] er mer eller mindre fiktivt, så gjenstår likevel spørsmålet om åssen vi skal klassifisere og betegne den aktuelle lyden i norsk og svensk. Skal vi følge norsk fonetisk tradisjon og satse på den "palato-alveolare" [ʃ], eller svensk tradisjon og regne med den "retrofleks" [ʃ]? Dels er dette et mer spesielt problem, nemlig om sje-lyden hører sammen med de såkalte "retrofleks" konsonantene eller ikke, og dels er det et mer generelt, teoretisk problem, nemlig hva en skal legge i "retrofleks" og hvor retrofleks konsonanter event. skal plasseres andsynes andre konsonanter.

Vanviks klassifisering er i tråd med klassifiseringa av artikuleringsteder i IPA, der "retrofleks" regnes som et artikuleringsted på linje med (og foran) "palato-alveolar". Men som Theil Endresen 1985 påpeker (s. 69), er ikke "retrofleks" strengt tatt noe artikuleringsted, og er derfor ikke direkte sammenliknbar med "palato-alveolar", som må være området mellom "palatum" og "alveoles". Dvs., en må vel underforstå at det er tungespissen som er bøyd tilbake, slik at det dreier seg om en type apikale lyder. En nedre artikulering er dermed implisitt i betegnelsen. Men ordet sier ikke hvilken del av munntaket tungespissen ligger an mot, og angir altså ikke noen øvre artikulering. Theil Endresen konkluderer av dette at "retrofleks" ikke er noen egnet fonetisk term og erstatter den med "apiko-postalveolar", der begge artikuleringene er nevnt. F.eks. sier han i Theil Endresen 1991 (s. 73-74) at "Den mest utbredde austlandske, trønderske og nordnorske uttalen av sj, skj og rs, som i for eksempel sjal, skje og vers, er ein ustemt apiko-postalveolar, smal frikativ [ʃ]".

For min del er jeg enig med Theil Endresen i at "retrofleks" iallfall ikke kan stilles

i motsetning til "palato-alveolar", som er en øvre artikulator. Dermed skulle det ikke være noe i veien for at en lyd kan være både retrofleks og palato-alveolar. Men "retrofleks" er likevel både godt innarbeidet og hendigere enn "apiko-postalveolar", som er en noe tungvinn term - vel å merke dersom en ikke krever av en betegnelse at den samtidig skal fungere som en definisjon av referenten, i dette tilfellet gi en fullstendig angivelse av artikulasjons-stedet ved å nevne begge artikulatorene. For det andre kan "retrofleks" være nyttig som en fellesbetegnelse for tradisjonelle "alveolarer" og "kakuminaler", event. for mellomlyder mellom disse, i dialekter der slike lyder forekommer i tillegg til mer fremre, dvs. dentale, framtungelyder. Slik vil ordet bli brukt her - om framtungelyder som artikuleres lengre bak enn dentalene, uten at en tar stilling til det nøyaktige artikulasjons-stedet i munntaket. "Retrofleks" er dermed ikke noe presist artikulasjonssted, og en lyd - f.eks. sje-lyden - kan være mer eller mindre retrofleks, dvs. variere mellom alveolart og postalveolart artikulasjonssted i ulike dialekter eller hos ulike språkbrukere, i talemål der denne forskjellen ikke er distinktiv.

Når det gjelder spørsmålet om sje-lyden skal klassifiseres sammen med de (andre) retroflekskonsonantene eller settes helt for seg sjøl i konsonantsystemet, synes jeg det første alternativet opplagt er å foretrekke iallfall i norsk, av både språkgeografiske og fonetiske grunner. Utbredelsen er, eller har iallfall hittil vært, den samme som for de andre retrofleksene, og artikulasjonsstedet er også det samme (begge deler i motsetning til hva som er tilfellet i sør-, øst- og midtvensk). Dette er også standpunktet i Theil Endresen 1985 (s. 77): "Det synes heilt klart at /s/ har samme artikulasjonsstad i munntaket som dei konsonantane Vanvik kallar 'retroflekse': apex kommer oppat eller opp mot munntaket i det alveolare, postalveolare eller det prepalatale området".

Men sjøl om sje-lyden har samme artikulasjonssted som de andre retrofleksene, har den til dels har et anna opphav enn dem, og har derfor en videre distribusjon enn dem. I motsetning til de andre retrofleksene forekommer sje-lyden nemlig også i framlyd, og er følgelig en svært vanlig lyd. Det bør også nevnes at sje-lyd forekommer i en rekke språk som ikke har (andre) retrofleks. Sje-lyden står mao. i en særstilling blant de retroflekskonsonantene, og det gjenspeiles også i at den synes å være langt mer ekspansiv enn de andre retrofleksene.

3.3.2.2 Sje-lyd i vestnorsk?

Vestnorsk (utenom Romsdalen) har ikke retroflekskonsonanter generelt, og verken

/rs/ eller /s(kj)/ er fullt assimilert. Det tradisjonelle synet i norsk dialektologi er derfor at vestnorsk heller ikke har noen sje-lyd som den øst- og nordnorske, men i høyden en "palatal [s]" foran [j] i /s(kj)/-ordene (se f.eks. Christiansen 1946-48, s. 20). Ikke desto mindre kan denne [s]-en iallfall på Vestlandet stundom lyde som en sje-lyd i østnorske ører. Dette kan kanskje til dels skyldes at vestnorsk if. enkelte fonetikere har en annen og mer [ʃ]-liknende /s/ enn østnorsk. If. Theil Endresen 1991 (s. 73) har vestnorsk en apiko-alveolar /s/, mens øst- og nordnorsk har en lamino-alveolar /s/, og det heter (s. 73) at når folk fra Øst- og Nord-Norge hører en apiko-alveolar /s/, "...synes dei han læt som ein mellomting mellom dei to smale frikativane dei sjølv har først i orda sinn og skinn". Likevel kan det neppe være tvil om at /s/ i vestnorsk "skinn" kan være vesentlig mer [ʃ]-aktig enn /s/ i vestnorsk "sinn".

F.eks. mener Sivertsen 1967 (s. 79) at den tradisjonelle vestlandske uttalen av gamle /s(kj)/-ord er med en "palatalisert" [ʃ] eller [s] + en [j] (jf. Storms beskrivelse). Som sagt tror jeg ikke det er særlig grunnlag for å regne med palataliserte sibilanter i norsk; snarere er det tale om at [s] kan være mer eller mindre tilbaketrukket eller retrofleks, og dermed være eller nærme seg en sje-lyd. Jf. hva Vanvik 1979 sier (s. 39-40) om denne gruppa i vestnorsk: "På Sørlandet ligger første element ofte nær [s]. På Vestlandet er det første element gjerne en mellomting mellom [s] og [ʃ]". Også Theil Endresen 1991 mener at en sje-lyd kan forekomme foran /j/ i vestnorsk, og at den er forskjellig fra den øst- og nordnorske, som Theil Endresen beskriver som apiko-postalveolar og betegner med [ʃ] (jf. foreg. pkt.). Bl.a. sier han (s. 74) at "Frikativen [ʃ] er vanlig i VS-uttale [= vestlandsk og sørlandsk uttale, EP] av s foran j i ord som sjø: [ʃ]jø."

Vi må altså regne med en sje-lyd også i vestnorsk, iallfall i enkelte vestlandske dialekter, sjøl om den muligens er mer [s]-aktig enn den øst- og nordnorske. Stort sett forekommer den bare foran [j], men i nyere, urban vestnorsk forekommer det også en uttale med rein sje-lyd uten [j]. I begge fall blir denne vestnorske sjelyden gjerne betegnet med [ʃ] av fonetikere som bruker IPA. Nå bruker de fleste av disse dette tegnet også for den østnorske sje-lyden, men flere mener likevel at den vestnorske sje-lyden er forskjellig fra den østnorske, og Theil Endresen bruker ulike tegn for de to, henh. [ʃ] og [ʃ̥]. Spørsmålet er for det første om den akustiske og auditive forskjellen mellom disse lydtypene er så stor at den bør gjenspeiles i en fonetisk klassifisering, og for det andre hva forskjellen i tilfellet består i.

3.3.2.3 Apikal eller laminal?

Skillet mellom de to sje-lydene, den vestnorske [ʃ] og den øst- og nordnorske [ʃ̥], er ifølge Theil Endresen (1991, s. 73-74) at den første er laminal mens den andre er apikal (begge er postalveolare, if. Endresen). De har altså samme øvre artikulatur, men ulik nedre artikulatur, forts. if. Endresen. Skillet mellom laminal og apikal artikulatur spiller i det hele tatt en sentral rolle i Theil Endresens inndeling av norske konsonanter (se særlig Theil Endresen 1985).

Etter min mening trenger vi ikke dette skillet i beskrivelsen av norsk. Iallfall fra et funksjonelt, fonemisk synspunkt går det viktige skillet mellom framtunge- eller tungespisslyder på den ene sida og baktunge- eller tungerygg-lyder (dorsaler) på den andre. Noe mer trenger vi ikke hva nedre artikulatur angår for å skille alle konsonanter som artikuleres med tunga fra hverandre i norsk. Skillet er ikke bare unødvendig, men kan ha direkte uheldige følger, nemlig at "apiko-postalveolarene" (= de tradisjonelle retrofleksene), i østnorsk framstilles som mer fremre lyder enn "lamino-postalveolarene" (= de tradisjonelle dentalene), som i Theil Endresen 1985 (s. 83).

Dette er en kontra-intuitiv beskrivelse iallfall for min egen artikulatur. Jeg føler klart at jeg trekker framtunga bakover (og oppover) i munnen når jeg uttaler den siste konsonanten i f.eks. "kart" og "hasj" i forhold til f.eks. "katt" og "lass", slik betegnelsen "retrofleks" antyder. Retrofleksene artikuleres hos meg med undersida av framtunga mot munntaket et stykke bak gommene, mens dentalene artikuleres med oversida av framtunga dels bak overtennene og dels mot gommene. Den øvre artikulaturen er altså ikke den samme. Men siden Theil Endresen deler konsonantene primært inn etter den nedre artikulaturen (noe som har mye for seg, siden den er mest aktiv), og siden apex kommer foran lamina, må han framstille apikalene som mer fremre, sjøl om de if. han har samme øvre artikulatur.

Viss vi ikke skiller mellom apex og lamina, men bruker f.eks. "apikal" i den videre betydninga 'framtungelyd', som motsetninga til "dorsal", kan vi si at lydtypene har samme nedre artikulatur (apex i videre forstand), men skiller seg ved at den øvre er dental, event. denti-alveolar, i den ene lydtypen, men post-alveolar i den andre. Dette er nærmest analysen i Borgstrøm 1969, som skiller (s. 25) mellom tre hoved-artikulatursteder for konsonantene i standard østnorsk, nemlig labial, apikal og dorsal, der apikal igjen deles inn i underklassene "rent apikal" (= apiko-dental) og "modifisert apikal" (= apiko-postalveolar, dvs. retrofleks). I vestnorsk, som ikke har retroflekser, kan vi klare oss med de tre hovedkategoriene, og

underforstå at apikalene er dentale, event. alveolare (også dorsalene må deles videre inn i mange dialekter, men det er irrelevant her).

Beskrivelsen av retrofleksene som mer bakre lyder enn dentalene pga. den øvre artikulatoren passer også bra for dialekter som har to rekker av retroflekser, nemlig alveolarer og postalveolarer ("kakuminaler"). Begge disse lydtypene er apikale også i ordets trange forstand, og forskjellen mellom dem består opplagt i den øvre artikulatoren, slik de tradisjonelle betegnelsene antyder. F.eks. heter det i Øksendal 1970 (s. 151-152) at "Artikulasjonsmåten for [s̺] og [ʃ̺] [dvs. alveolar og kakuminal sje-lyd, henh., E.P.] er heller lik. Berre den noko meir bakre friksjonsstaden gir [ʃ̺] ein fyldigare kvalitet enn den spinkle [s̺]-lyden". Dersom vi trekker inn [s] og betrakter også den som apikal (i en noe videre forstand), får vi rekka dental - alveolar - postalveolar, der forskjellen primært ligger i den øvre artikulatoren - hvor den fremre delen av tunga plasseres mot munntaket (nettopp som ei slik rekke framstiller Øksendal de tre lydene på s. 147). Men det er vel naturlig at jo lengre bak framtunga plasseres, jo mer "apikale" - og jo mer "retroflekse" - blir lydene, dvs. jo mer må vi strekke og bøye tungespissen bakover og oppover for å nå fram til artikulasjonsstedet.

Dersom det skulle være noen forskjell mellom vestnorsk og østnorsk sje-lyd, måtte den etter denne analysen bero primært på framtungas plassering mot munntaket, ikke på hvilken del av tunga som artikulerer. Det er mao. mulig at sje-lyden i vestnorsk er alveolar og ikke post-alveolar som den østnorske, slik at forskjellen mellom øst- og vestnorsk sje-lyd er den samme som forskjellen mellom de to sje-lydene i de trønderske og nordlandske dialektene som skiller mellom assimilasjonsproduktet av /rs/ og /ls/ (se pkt. 3.4.2 nedafør).

3.3.3 Konklusjon.

I alle fall er det klart at vi trenger to sje-kategorier og -symboler i norsk fonologi, en alveolar og en postalveolar eller kakuminal, først og fremst pga. de øst- og nordnorske dialektene som har begge to, og med distinktiv funksjon. Begge kan kalles apikale og retroflekse slik disse ordene brukes her, siden framtunga i begge tilfellene er plassert lenger bak enn ved [s]. Vi trenger mao. det skillet Norvegia gjør mellom henh. [s̺] og [s̺̺], og skillet mellom alveolare og kakuminale konsonanter generelt. Når det gjelder tegnvalget innafør IPA, så skulle alveolarene prinsipielt gjengis med tegna for dentale/alveolare konsonanter med hjelpetegnet for alveolar artikulasjon, dvs. [t̺, d̺] osv. Da skulle den alveolare sibilanten betegnes med [s̺]. Men her pleier man altså å bruke tegnet for den "palato-alveolare" [ʃ] i

stedet, og den tradisjonen vil jeg følge her, sjøl om jeg regner lyden som alveolar og ikke palato-alveolar. De post-alveolare kan da betegnes med retrofleks-tegna, for sibilantens vedk. [ʃ].

Siden den akustiske og auditive forskjellen mellom [ʃ] og [ʒ] er så pass liten, er det ikke opplagt hvilken av dem en skal regne med i talemål som har bare én sje-lyd, heller ikke om en skal regne med den ene i vestnorsk og den andre i øst- og nordnorsk. I de sistnevnte talemåla, som har også andre retrofleksjer, er det rimelig å anta at vi har å gjøre med den bakerste, altså [ʒ], ut fra Roman Jakobsons teori om at lydutviklinga, fylo- så vel som ontogenetisk, følger prinsippet om maksimal kontrast (Jakobson 1972:68). Dette er vel også det vanlige synet iallfall når det gjelder retrofleksene generelt, og stemmer også med det auditive inntrykket. I dialekter med både alveolarer og kakuminaler er det opplagt alveolarene som skiller seg fra "standard-retrofleksene", ikke kakuminalene, som låter omtrent som retrofleksene andre steder. Endelig faller alveolarene og kakuminalene i de aktuelle dialektene sammen i kakuminaler og ikke alveolarer, if. f.eks. Jenstad 1985 (s. 98) eller Dalen 1985 (s. 125).

Jeg vil altså følge Theil Endresen og regne med [ʃ] som den vanlige sje-lyden i øst- og nordnorsk. I vestnorsk, som ikke har andre retrofleksjer, kunne det tenkes at vi hadde en mer fremre, alveolar sje-lyd. Men siden jeg er i tvil om verdien av skillet mellom [ʃ] og [ʒ] i talemål der de ikke har innbyrdes distinktiv funksjon, og siden jeg i det følgende skal omtale uttalen i både vest-, øst- og nordnorsk, vil jeg bruke en grov klassifisering og det samme symbolet for alle talemåla, nemlig [ʃ]. Dette blir da det generelle tegnet for sje-lyden i denne framstillinga (selvsagt utenom sitater).

3.4 Fonemisk status.

3.4.1 I talemål med ett sett retrofleksjer.

Sje-lyden opptrer som et eget fonem over alt hvor den kan forekomme alene foran eller etter en vokal, uten å være bundet til stillinga foran eller etter en annen konsonant. Og det vil i praksis primært si alle dialekter som har assimilert gruppa /r/ (event. også /l/), og andre grupper av /r/ (event. også /l/) + en dental. Mao. alle talemål som har retroflekse konsonanter generelt, dvs. alt øst- og nordnorsk. Det stemmer derfor ikke når det heter i Voronkova 1969 (s. 263) at "Fonemet /ʃ/ støter man ikke på i en hel rekke nordnorske dialekter (i Nord-Vesterålen, i den sentrale bebyggelsen i Helgeland, i dialekten på Brønnøya

og i andre)". Dvs., det kan nok hende at det stemmer (eller stemte tidligere) når det gjelder sje i framlyd, av eldre /s(k)j/, som ikke alltid er fullt assimilert i nordnorsk (se pkt. 4.3.2 nedfor). Men hele Nord-Norge, også de delene Voronkova nevner, har sje-lyd av eldre /rs/, i sør også av /ls/, og dermed sje-lyd (og andre retroflekser) som fonem. Men Voronkova bygger her sannsynligvis på oppskrifter i "Norvegia", som regner med en annen sje-lyd (nemlig [ʃ]) av eldre /s(k)j/ enn av eldre /rs/ og /ls/, slik vi har sett i det foregående.

Nå er Storm ikke alene om dette. Særlig blant eldre fonetikere synes det å være nokså vanlig å skille mellom "palatal(isert)" sje-lyd av eldre /s(k)j/ og "supradental" sje-lyd av eldre /rs/. F.eks. skiller både Brekke 1881 (s. 16-18) og Western 1889 (s. 86-88) mellom henh. "palatal sh" /"litt palatalisert [ʃ]" i /s(k)j/-ord, og "supradental rs /rs" i /rs/-ord i normalisert østlandsk. Men også hos enkelte seinere fonetikere finner vi dette. F.eks. heter det i Sivertsen 1967 (s. 79) at "En del østnorske talere, kanskje særlig av den eldre generasjon, har forskjellige sibilanter i ordpar som æsj/vers, gasje/farse, drosje/morse, og "rs"-lyden uttales da lett retrofleks, mens "sj"-lyden er lett palatalisert". Også Popperwell 1963 antyder at det kan være en forskjell når han sier (s. 62) om "retrofleks" sje-lyd i /rs/-ord i normalisert østnorsk at "The sound is very similar to ʃ and many people do not distinguish between them". Disse påstandene innebærer at vi kan ha minst to fonemiske sje-lyder i dialekter som assimilerer både /s(k)j/ og /rs/, dvs. det meste av østnorsk og til dels nordnorsk (tre i dialekter som også skiller mellom assimilert /rs/ og /ls/, jf. neste punkt). Begge disse gruppene kan nemlig forekomme ettervokalisk, slik at vi kan få subminimale par som eksemplene ovafor eller minimale par som f.eks. "hesje" og "herse".

For min del stiller jeg meg tvilende til om noen skiller mellom disse lydene. En slik forskjell er iallfall helt ukjent for meg, som er innfødt taler av østnorsk. Det betyr selvsagt ikke at den ikke fins eller har eksistert, men særlig vanlig kan den ikke være. Vanvik 1985, som beskriver uttalen i standard østnorsk, transkriberer f.eks. både "drosje" og "morse" med [ʃ] (jf. også Berulfsen 1969:11), og Vogt 1939 sier (s. 190) om samme språkvariant at den alveolare sje-lyden "...has merged with the ʃ historically derived from sj-, skj-, sk- before front vowels". Rett nok kan "hesje" og "herse" bli uttalt forskjellig i normalisert østnorsk, men forskjellen ligger da i vokalen (/e/ i det første ordet, /æ/ i det andre), ikke i konsonanten. Konklusjonen blir at en bør stille seg avventende til påstander som de siterte inntil de er dokumentert med minimale par. Inntil videre kan vi regne med at sje-lyd av eldre /s(k)j/ i norsk i motsetning til i svensk i det minste normalt faller sammen med sje-lyd av eldre /rs/

når begge disse gruppene er assimilert.

3.4.2 I talemål med to sett retrofleksjer.

Her må vi gjøre et unntak for øst- og nordnorske dialekter som har to rekker av retrofleksje konsonanter, i tradisjonell norsk dialektologi kalt alveolarer (eller supradentaler) og kakuminaler. Stort sett går de første tilbake på eldre grupper av /t/ + dental og de siste tilbake på eldre grupper av /l/ + dental (der /l/ først er blitt "tjukk"). De to seriene fins også i nord- og midtsvensk, men if. Eriksson 1961 er det ikke motsetning mellom dem. I allfall heter det (s. 76) om kakuminalene at de med unntak av "tjukk /l/" "torde [...] sakna fonologisk betydelse". Når det gjelder norsk, skiller enkelte eldre fonetikere mellom seriene i østlandsk. F.eks. skiller Brekke 1881 (s. 18-19) mellom supradental og "inverteret", dvs. kakuminal, [t, d, n, l, s], som "...har trængt over grænsen [fra Sverige, E. P.] og fået fast fod i vulgærsproget; også hos den dannede ungdom høres de ofte, men har dog endnu en afgjort vulgær klang". Også Storm 1884-1908 regner (s. 97-105) med at begge lydtypene fins i østlandsk, bl.a. østlandsk bymål, slik at f.eks. "svært" ikke nødvendigvis rimer på "fælt", sjøl om begge gruppene er assimilert.

Om en slik forskjell fantes i østlandsk i forrige hundreår, så er det ikke noe spor av den nå. Her må vi konstatere at eldre /t/ og /l/ + dental har falt sammen i noe de fleste mener er kakuminaler. Derimot fins forskjellen fortsatt i tradisjonelle bygdemål i Trøndelag og den sørlige delen av Nordland, jf. f.eks. Christiansen 1946-48 (s. 144-145). Eksempler er dialektene i Skogn i Nord-Trøndelag, Oppdal i Sør-Trøndelag, Sunndalen på Nordmøre, og Vefsn i Nordland, beskrevet i henh. Dalen 1985, Haugen 1982, Jenstad 1985 og Øksendal 1970. I yngre mål får vi sammenfall i kakuminaler (Dalen s. 125, Haugen s. 41, Jenstad s. 98). Her finner vi da også to sje-lyder, en alveolar og en kakuminal. De nevnte forfatterne oppgir subminimale par som bl.a. "Lars" og "(til) rors" med alveolar frikativ andsynes "hals" og "(til) bords" med kakuminal (Dalen s. 123, Haugen s. 41, Øksendal s. 151-152, Jenstad s. 98; den siste gir (s. 88) også noen minimale par).

Det er vel å merke motsetning mellom lydene bare i ettervokalisk stilling. I framlyd, dvs. i /s(k)j/- eller /sl/-ord, er det mer ugreit. Haugen 1982 ser ut til å regne med en tredje sje-lyd her. Han skiller nemlig (s. 39-41) mellom "palatal" sj, alveolar rs og kakuminal ls, akkurat som Storm, og sier (s. 40) at "Lyden rs er svært lik sj, men i motsetning til østl. er de ikke identiske; rs er tungespisslyd, mens kontakten er noe lengere bak for sj og lyden er

hulere". Opplysningene om mer bakre artikulasjon og hulere klang kunne tyde på kakuminal, men Haugen identifiserer tydeligvis ikke sj og ls heller. Det virker likevel ikke særlig sannsynlig at denne dialekten skulle skille systematisk mellom tre sibilanter utenom [s]. Det måtte i tilfellet dokumenteres med minimale eller subminimale par, f.eks. ved å vise at ord som "hesje" ikke rimte med verken gamle /rs/-ord ("herse" el.l.) eller gamle /ls/-ord.

De andre beskrivelsene regner da heller ikke med at /s(k)j/-lyden skiller seg fra både alveolaren og kakuminalen, men i stedet med at den kan varierte mellom de to. Kakuminal synes å være det vanligste i Skogn, iallfall i yngre mål, men det er mye variasjon, if. Dalen (s. 122-123). Bl.a. kan lydene der være i komplementær distribusjon, slik at alveolaren står foran fremre vokaler mens kakuminalen står foran midtre og bakre (s. 156), og en tilsvarende fordeling kan det være i enkelte ord også etter vokalen (s. 123). Også i Sunndalen er det vanligvis kakuminal i framlyd, men eldre kan ha alveolar foran høye, fremre vokaler (Jenstad 1985:99-100). I slike dialekter må vi altså regne med to sje-lyder med distinktiv funksjon, en alveolar og en kakuminal eller post-alveolar. I ettervokalisk stilling står de i motsetning til hverandre, men i framlyd kan de være komplementære, eller bare den bakerste forekommer.

3.4.3 Sje-lyd som fonem i vestnorsk?

Flere fonetikere regner med at vestnorsk har sje-lyd ikke bare som fonetype, men også som fonem. F.eks. regner Vanvik 1961 i sin fonologiske analyse av Bergensmålet med fonemet /\$/, enda det heter (s. 35) om uttalen at "It is something between English s and \$, followed by j as off-glide" (her "oversatt" fra IPA-lydskrift til vanlig engelsk ortografi). Men den [j]-en som kan høres i /s(k)j/-ord på Sørlandet og Vestlandet, bør ikke regnes som en "off-glide" eller uselvstendig avslutning av [s] eller [s\$], siden disse lydene vanligvis ikke har noen slik avslutning, men som et selvstendig segment, slik det er vanlig å gjøre i Stormtradisjonen og slik vi også skulle vente etter opphavet.

I Kloster Jensen 1970 heter det (s. 38) at "Vest- og sørnorsk har en lysere sj-(skj-)lyd enn østnorsk, og ikke sjelden lyder det for østnorske ører som en sammensetning av [s] og j-lyden. Vestlendingene selv har ofte inntrykk av å uttale en enhetlig lyd, nærmest palatoalveolar". Det kan være at yngre, urbane vestlendinger som faktisk bruker en rein sje-lyd i /s(k)j/-ord, har et slikt inntrykk, men de er foreløpig ikke representative. Mitt inntrykk er at iallfall vestlendinger som snakker et tradisjonelt vestlandsk, sjøl mener de sier /sj/. Vest- og østnorske ører har mao. det samme inntrykket her, og det inntrykket er i hovedsak rett,

fonemisk om ikke alltid fonetisk sett. Som vi har sett i det foregående (pkt. 3.3.2.2), kan /s/ foran /j/ iallfall på Vestlandet ofte være uttalt som en sje-lyd. Men siden denne sje-lyden her bare forekommer i stillinga foran /j/, må den regnes som en kombinatorisk variant av /s/, og de fleste vestlendinger er da heller ikke klar over at det er noe spesielt med denne /s/-en.

Vestnorsk har mao. ikke sje-lyd som fonem, men enten vanlig /s/ eller konsonantgrupper som /sj/ og /rs/ i stedet. Jf. Borgstrøm 1969 (s. 25): "I sør- og vestlandsk mangler /š/, idet sekvensen /sj/ brukes der hvor østlandsk har /š/ av eldre sk og sj...". Det stemmer derfor heller ikke når Voronkova 1969 sier (s. 263) at "I virkeligheten er fonemet /š/ tilstede i noen vestnorske dialekter (Nordmøre, Nordfjord, Romsdal og Møre)". Dvs., det stemmer for Romsdal og Nordmøre, som er dialekter med tjukk /l/ og andre retrofleksjer og altså østnorske på dette punktet (Nordmøre regnes generelt til østnorsk), men ikke for Nordfjord og "Møre", som vel her må bety Sunnmøre. Disse dialektene har tradisjonelt ikke hatt retrofleksjer som egne fonemer, og verken /rs/ eller /sj/ er fullt assimilert i eldre mål. Grensa for sje-lyd som fonem har mao. hittil fulgt grensa for fonemiske retrofleksjer generelt og gått mellom Romsdalen og Sunnmøre.

Rett nok kan en rein sje-lyd uten noen /j/ etter - mao. en fonemisk sje-lyd - if. enkelte forskere forekomme i vestlandsk bygdemål. Såleis heter det i Flom 1915 (s. 24) at norrønt /sj/, /skj/ og /stj/ i Aurland i Sogn "...are all represented by sj, or by š, regularly the former. [...] This is the prevailing pronunciation, by the side of which there is sometimes evidenced the tendency to produce the sound š". Og i dag er denne siste uttalen ganske vanlig blant yngre språkbrukere på Vestlandet, især i urbane dialekter, slik at fonemet sje nå ettertrykkelig har gjort sitt inntog i vestnorsk og er i ferd med å erobre hele området (mer om det i pkt. 4.2.4 nedafor). F.eks. regner både Andrésen 1980 og Johannessen 1983 med ikke mindre enn tre uttaler av framlyden i gamle /s(k)j/-ord i Bergen: [sj], [šj] og [š]. Men alle tre regnes som en realisasjon av fonemet /š/, slik at bergensk generelt antas å ha dette fonemet.

Dette er etter min mening en urimelig analyse og språkbruk, og en tilslørende forenkling av situasjonen. Med "fonemet /š/" er det rimelig å forstå et fonem som realiseres av en egen lydtype - en ustemt sibilant, f.eks. [š] - og det er ingen grunn til å regne uttalen [sj] som en realisasjon av et slikt fonem. Denne uttalen må selvsagt tolkes fonemisk som konsonantgruppa /sj/, og det samme gjelder uttalen [šj], for det må også inngå i 'fonemet /š/' at den aktuelle lydtypen opptrer uavhengig av omgivelsene. Fra et funksjonelt, fonemisk synspunkt må det avgjørende skillet gå mellom uttalen [š], der sje må tolkes som et eget

fonem, og de to andre, som begge må tolkes som fonemisk /sj/, sjøl om det er interessant fra et diakronisk synspunkt at /sj/ kan ha en retrofleks /s/-variant som en overgang mellom de to andre, "ekstreme" uttalene. For Bergen må da konklusjonen bli at det for tida er to fonem-systemer i byen, ett med /s/ og ett uten, og det samme gjelder trolig de fleste andre byer og tettsteder på Sør- og Vestlandet.

4. Spesielt om uttalen av eldre /sj/ og /skj/.

4.1 Innledning.

Som tidligere nevnt er uttalen av de gamle konsonantgruppene /sj/ og /skj/, ib. /sk/ foran opphavig fremre vokal, spesielt interessant fordi den er problematisk å beskrive, fordi den varierer lokalt og sosialt, og fordi den har endret seg raskt den siste tida og fortsatt endrer seg. De to gruppene kan omtales under ett fordi de for det meste faller sammen og får samme utvikling, med unntak av noen få dialekter. I prinsippet hører også eldre /stj/, som i "stjerne" og "stjert", til denne ordgruppa, men det er få eksempler, og ofte får slike ord en bokstavrett uttale istedenfor den vi har i /s(k)j/-ord. Ordgruppa omfatter også alle fremmedord med /sj/ eller /s/ i opphavsspråket, f.eks. "sjanse, sjåfør, dusj, stasjon", som får samme utvikling som gamle ord med /sj/. I det følgende vil jeg gi en oversikt over uttalen av slike ord i norsk, først i de få dialektene hvor /sj/ og /skj/ ennå ikke har falt sammen, og deretter i de andre.

Et mulig utgangspunkt er de såkalte "Stormliste"-oppskriftene, som fins for de fleste kommuner i Norge (før kommune-sammenslåingene etter krigen) og som er samlet i et oversyn i Norsk Målførearkiv. Storm-lista er ei liste på ca. 2000 ord som er ordna i grupper for å belyse visse fonologiske og morfologiske kjennemerker i norske dialekter. Oppskriftene er av varierende kvalitet og dessuten ufullstendige for enkelte distrikter, særlig i Nord-Norge. Stort sett er lista fylt ut av fagfolk og i lydskrift - Norvegia - men det fins også oppskrifter av legfolk uten bruk av spesielle lydtegn (disse er spesielt markert i oversynet). Lista er fylt ut til ulike tider for ulike kommuner. Somme oppskrifter er temmelig gamle og får etter hvert vesentlig en historisk interesse, og i alle fall kan en gå ut fra at disse oppskriftene representerer et heller tradisjonelt bygdemål (stundom er det merknader om yngre former). Blant de ordene i lista som er aktuelle her, finner vi disse samlet i pkt. 27: "Sjaa, Sjæl, Ski, Skip, skera, fiska (fiskja), treskja". Jeg har gått gjennom oppskriftene fra de områdene der de to konsonantgruppene ikke er fullt assimilert, dvs. vestnorsk, nordnorsk og de vestlige fjellbygdene på Østlandet, og sett på åssen framlyden i disse ordene er gjengitt i lydskrift.

Dessuten har jeg supplert med opplysninger jeg har funnet om uttalen av slike ord i dialektbeskrivelser fra de aktuelle distriktene.

4.2 I dialekter som skiller mellom de to gruppene.

I den nordligste delen av vestlandsk, Nordfjord og Sunnmøre, samt på det indre Nordmøre, som hører til østnorsk, har /skj/ ikke falt sammen med /sj/ i eldre mål: /sj/ uttales fortsatt som /sj/, som regel gjengitt med "palatal" [s], mens eldre /skj/ (og /stj/) har en uttale som gjerne beskrives som en "palatal [s]" + en ustemt palatal affrikat som betegnes med [ʃ̥] i Norvegia (jf. Sandøy 1989, s. 190). Slik beskriver Søreide 1930 (s. 32) uttalen i Nordfjord: "skj lyder som s + kj og vert ikkje jamna til nokon sj- eller sch-ljod; set ein s fyre kjære, får ein skjære; med nett den same uttalen av kj i bée ordi". Som nevnt (pkt. I, 2.1.4 og 2.2) finner vi et tilsvarende forhold i noen arkaiske svenske dialekter og ettervokalisk i færøysk. Affrikaten er den vanlige refleksen av eldre /tj/, /kj/ og /k/ foran fremre vokal i eldre mål på Vestlandet, og forekommer også i svensk, bl.a. i finlandssvensk (se Lindblad 1980:138-142, Ohlsson 1972:173 og Malmberg 1959:76). Det er delte meninger om åssen den skal tolkes. Her vil jeg bare slå fast at jeg velger å tolke den som konsonantgruppa /tj/, både når den står alene og når den står etter en sibilant (for en begrunnelse, se pkt. II, 2). Sekvensen av sibilant + affrikat må i så fall tolkes som sibilant + /tj/.

If. Thorson 1949 (s. 336) har en uttale med affrikat holdt seg "tolleg godt" i Nordfjord, det nordlige Sunnmøre, Nordmøre og "ymse stader" i Trøndelag. Trøndelag har jeg ikke klart å stadfeste, men Stormliste-oppskriftene bekrefter at det stemmer for de andre distriktene, samt noen bygder i Sunnfjord (Førde og Jølster). Det siste stemmer ikke med Joleik 1959, som sier (s. 318) at "Etter s vert kj til j...". Sikkert er det iallfall at denne uttalen forekommer i Nordfjord og på Sunn- og delvis Nordmøre. Men det gjelder eldre mål, og i dag må en regne med at området har skrumpet betydelig. Om uttalen på Sunnmøre for 15 år siden sier O. N. Hoff 1978 (s. 173) at "Palatalt s har ein i kombinasjonslydane sj og sj̥ på YNS [= ytre nordre Sunnmøre, EP] og SS [= søre Sunnmøre, EP]: sj̄ö (m), sj̄jinn̄ (n). Mange av dei yngre brukar ikkje lenger den siste lyden, men sj for begge. På INS [= indre nordre Sunnmøre, EP] derimot, har ein palatalt s berre av gno. sj, medan ein av gno. skj, sk, stj får vanleg dental \underline{s} + affrikat: sj̄ö (m), men sj̄jinn̄ (n)".

Mi tolkning av denne beskrivelsen er at "palatal [s]" her som mange andre steder på Vestlandet står for en [ʃ]-aktig lyd, siden lyden stilles i motsetning til "vanleg dental [s]". [sj]

skulle mao. her stå for en delvis assimilert uttale med en mer eller mindre retrofleks /s/. Dette gir geografisk og historisk sammenheng med dialektene nordafor, i Romsdalen, som har en fullt assimilert uttale av både /sj/ og /skj/. Denne delvise assimilasjonen kan også ses som en forløper for den fulle assimilasjonen av disse gruppene som skjer på Sunnmøre i dag (se pkt. 4.2.4). I så fall kan vi si at /sj/ uttales med en mer eller mindre retrofleks /s/ på hele Sunnmøre, og likeså /stj/, unntatt på det indre nordre Sunnmøre, hvor denne gruppa har en vanlig /s/.

Det som kanskje er særlig interessant fra et historisk synspunkt i disse opplysningene, er denne siste opplysninga, om at /s/ på det indre nordre Sunnmøre er delvis assimilert ("palatal") i gruppa /sj/, men ikke i gruppa /stj/ - noe som for så vidt er rimelig nok, siden /s/ i den siste gruppa etter tolkninga ovafor ikke står i kontakt med /j/. Det merkelige er snarere at /s/ skulle være retroflektert i /stj/ på resten av Sunnmøre (og på Nordmøre, jf. nedafor), men det kan kanskje forklares som en analogi fra /sj/, der lydene står i kontakt og vi får en sje-lyd i mange dialekter. Mao. som et trinn på veien mot fullt sammenfall av /sj/ og /stj/ i /sj/ med retrofleks /s/, jf. opplysninga om yngre mål i sitatet. I så fall må vi anta at indre nordre Sunnmøre her representerer et eldre trinn, med delvis assimilasjon av /s/ i /sj/, men ikke i /stj/.

På det indre Nordmøre, som hører til østnorsk og har fonemiske retrofleksjer, er eldre /sj/ fullt assimilert til en sje-lyd, men eldre /skj/ og /stj/ holder seg som ei gruppe, som regel med retrofleks uttale, og stundom uten /j/. Overtittelen på denne delen av artikkelen er som nevnt ei regle fra Surnadal som skal demonstrere dette trekket. Også dette finner vi paralleller til i Sverige, nemlig i yngre mål i Överkalix, i Nederkalix og i gotlandsk (Bergman 1961, s. 200-201).

Oppskriftene fra det indre Nordmøre varierer svært på dette punktet. Det er 7 kommuner hvor oppskriftene gjennomfører ulik skrivemåte for /sj/- og /skj/-ordene: Straumsnes, Ålvundeid, Tingvoll, Øksendal, Rindal, Surnadal, Sunndal. I oppskriftene fra disse 7 kommunene forekommer i alt 6 skrivemåter for framlyden i /skj/-ordene (/sj/-ordene har [ʃ] over alt), nemlig [š̥t̥], [š̥t̥], [st̥], [st̥], [st̥] og [st̥]. Det betyr neppe at det fins 6 forskjellige uttaler, men snarere at uttalen er vanskelig å klassifisere. Skrivemåten [š̥t̥] kan vel ikke stå for noe anna enn en retrofleks gruppe uten noe palatalt element, mao. [st̥] i IPA. Videre er det rimelig å regne med at skrivemåtene med [š̥], [s̥] og [s̥] her står for den samme uttalen, nemlig [s̥]. Skrivemåtene med palatal plosiv og palatal affrikat, [t̥] og [t̥], må en anta

står for samme uttale, nemlig en affrikat, som jeg altså tolker som /tj/ (event. /tʃj/ i denne konteksten). I så fall står skrivemåtene [ʃtʃ], [stʃ], [stj] og [stʃ] alle for den samme uttalen, nemlig /stj/. Særlig merkelig er transkripsjonen [stʃ], med et tegn som strengt tatt ikke fins i Norvegia, men er en kombinasjon av tegna for den kakuminala [tʃ] og den palatale [tʃ]. Her har vi tilsynelatende en lyd som er samtidig retrofleks og palatal, og det må vel være et særsyn. Mer sannsynlig er det at det retroflekse og det palatale elementet utgjør hvert sitt segment, mao. at vi har en retrofleks plosiv + en palatal frikativ ([tʃ]) etter sje-lyden, slik at også denne skrivemåten står for uttalen /stj/.

I så fall skulle disse 6 transkripsjonene representere 2 uttaler, nemlig /st/ og /stj/ (event. /stʃ/ og /stʃj/). Regla fra Surnadal som er brukt i tittelen på artikkelen, var med den siste uttalen slik jeg hørte den, altså /stjora stjæt på stjottå mi på stjei/. Den ene uttalen er oppgitt fra 3 kommuner og den andre fra 5 (for Straumsnes er begge oppgitt), men det er sannsynligvis et tilfelle, for if. Jenstad 1985 (s. 99) brukes begge to i Sunndalen, og det er trolig tilfelle i de andre kommunene og.

If. Jenstad har /skj/-ord ikke mindre enn 3 uttaler i Sunndalen, som representerer samtidig 3 sosiolekter og 3 utviklingsstadier. Den eldste uttalen noterer han som [skʃ], den nest-eldste som [skʃ] (kakuminal) eller [skʃ] (alveolar), og den yngste, som faller sammen med uttalen av eldre /sj/, som [sʃ] eller [sʃ]. Denne notasjonen tilslører både forskjellen mellom de to eldste uttalene og utviklinga fra den eldste til den nest-eldste. Det er rimelig å anta at de 3 uttalene representerer 3 stadier i en assimilasjons- eller forenklingsprosess, og at forskjellen mellom de to eldste uttalene er at den eldste er mer kompleks og består av 3 segmenter istedenfor 2 (jf. at opphavet er /skj/ eller /stj/): Den inneholder et palatalt segment - en [tʃ] - som er assimilert i den nest-eldste (som blir videre forenkla til én enkelt fon i den nyeste). Ellers er de to uttalene like og bør noteres likt, f.eks. som /stj/ og /st/ (Stormliste-oppskrifta fra Sunndalen har [stʃ], der /tj/ er tolka som en palatal [tʃ] istedenfor som en affrikat. Oppskrifta gjengir altså den eldste uttalen, som ventelig var). I så fall kan vi si at "ski" kan uttales /stjil/, /stji/ og /si/ i Sunndalen og trolig på det indre Nordmøre i det hele.

Etter denne analysen ser det da ut til at eldre /stj/ og /skj/ i disse dialektene, og trolig i norsk generelt, først har falt sammen i /stj/, som fortsatt er uttalen i eldre mål på det indre nordre Sunnmøre if. O. N. Hoff. I resten av det området som fortsatt skiller mellom eldre /sj/ og /skj/, har /s/ blitt retrofleks - alveolar eller post-alveolar - allofonisk i Nordfjord og på Sunnmøre, fonemisk på Nordmøre. Denne uttalen er trolig overført fra /sj/, der /s/ er blitt

retrofleks foran /j/ og deretter fullt assimilert til en sje-lyd på Nordmøre. På Nordmøre har det så vært en tendens til å forenkle /ʃtj/ til /ʃt/ og i dag videre til /ʃ/ (som også kan være overtatt fra de mer sentrale dialektene). I alle andre norske dialekter har /stj/ (av eldre /skj/ og /stj/) i stedet blitt assimilert til /sj/, og har dermed falt sammen med eldre /sj/. Utenom Nord-Vestlandet og Nordmøre er /sj/ den eldste uttalen vi finner av begge gruppene. Men assimilasjonsprosessen har gått videre, og vi finner også andre, nyere uttaler.

4.3 I de andre dialektene.

4.3.1 Hovedtyper av uttale.

I de andre dialektene kan vi omtale eldre /sj/ og /skj/ under ett som /s(k)j/, siden de to gruppene har falt sammen. Siden jeg i det følgende skal omtale uttalen av disse konsonantgruppene i de fleste av landets talemål, blir det ikke høve til noen inngående analyse av uttalen i hvert enkelt, og det er derfor nødvendig med en viss "normalisering" av transkripsjonen. Her vil jeg gjøre greie for hvilke uttaletyper jeg regner med i forskjellige dialektgrupper.

Av drøftinga i pkt. 3.3.1.2 ovafor skulle det gå fram at jeg mener vi kan nøye oss med å skille mellom tre hovedtyper av uttaler av eldre /s(k)j/ i norsk (i tillegg til de uttalene av /skj/ som er omtalt ovafor):

1. [sj], som i dag forekommer mest i vestnorsk, samt til dels i nordnorsk og noen sørvestlige østnorske dialekter. Denne uttalen må selvsagt tolkes fonemisk som /sj/ uten noen sje-lyd og byr ikke på noen spesielle problemer. Fra et historisk synspunkt kan vi kalle denne uttalen for en uassimilert uttale, sjøl om /skj/ er delvis assimilert til /sj/.
2. Rein sje-lyd, her konsekvent gjengitt som [ʃ] if. synspunktene i pkt. 3.3.3 ovafor. Denne uttalen finner vi i dag først og fremst i det meste av øst- og nordnorsk, hvor den faller sammen med sje-lyd av andre opphav. Men den forekommer også i yngre mål i vestnorsk. Fra et historisk synspunkt er dette en fullt assimilert uttale.
3. Sje-lyd + [j], her gjengitt som [ʃj]. Denne uttalen kan forekomme i de samme områdene som [sj], dvs. dels vestnorsk og dels nordnorsk samt en del østnorske dialekter. I vestnorsk må også denne uttalen tolkes fonemisk som /sj/, med [ʃ] som en allofon av /s/, siden noen sje-lyd der ikke forekommer utenom i stillinga foran /j/. I øst- og nordnorsk, som har [ʃ] som fonem, må uttalen [ʃj] derimot tolkes fonemisk som /sj/. Fra et historisk synspunkt kan denne uttalen kalles en delvis assimilert uttale - et skritt på veien fra den uassimilerte uttalen til den

fullt assimilerte, der /s/ er blitt påvirket av /j/. Som vi har sett (pkt. 3.1), kan /s/ i norsk bli retrofleks foran flere konsonanter, bl.a. også /l/.

Når det gjelder de to sammensatte uttalene med [j], er det enkelte som noterer ustemt andre-komponent, dvs. [k] istedenfor eller vsa. [j]. F.eks. regner Johannessen 1983 (s. 6) med at andreelementet i disse gruppene kan være både stemt og ustemt i Bergen. Andrésen 1980 regner med både [sj] og [sɟ] som mulige uttaler i Bergen, men disse to uttalene kan vel slås sammen i [sj], i og med at [ɟ] i denne konteksten kan betraktes som en overgang mellom [s] og [j]. Christiansen 1933 skiller (s. 108-109) mellom [sj, sɟ] og [skɟ, sɟk] i innlyd i Gimsøy i Lofoten, f.eks. [fes.'je, feɟ.'je], n., men [fes.'kɟen, feɟ.'kɟen], b. ent. Men det virker lite sannsynlig at det skulle være noen systematisk forskjell mellom [sj] og [skɟ], verken her eller andre steder. Også Elstad 1982 noterer (s. 71) [skɟ], egentlig med ustemt [j], for uttalen i Borge i Lofoten, og sier at sonagrammer har vist at også den siste konsonanten er ustemt (men lenis). Men det forutsetter vel at en kan sette en absolutt grense mellom den siste konsonanten og vokalen etter. Sannsynligvis har vi i disse gruppene å gjøre med en [j] som begynner ustemt og ender stemt, som en overgang mellom [s] (eller [ɟ]) og vokalen. I alle fall er det ingen grunn til å tro at skrivemåtene med [j] og med [k] betegner to ulike uttaler, men snarere at de representerer to ulike tolkninger av den samme. De fleste identifiserer siste-komponenten i disse gruppene med [j], og dette flertallet vil jeg følge her, Elstads sonagrammer til tross.

Diakronisk sett representerer de tre uttalene tre utviklings-stadier, men synkronisk sett representerer de dels tre lokale varianter, i og med at de kan forekomme i hver sine dialekter, og dels tre sosiale varianter, i og med at to av dem, eller stundom alle tre, kan forekomme i en og samme dialekt. F.eks. har alle tre uttalene forekommet i Porsgrunn og Brunlanes tidligere og forekommer i Bergen i dag, jf. pkt. 4.3.3 og 4.3.4 nedafor. Som regel er det da snakk om generasjonsvarianter - eldre og yngre uttale. Dette betyr at assimilasjons-prosessen fortsatt pågår i de delene av landet der den fullt assimilerte uttalen ennå ikke har slått helt igjennom, dvs. vestnorsk, nordnorsk og de sørvestligste delene av østnorsk. I det følgende vil jeg se nærmere på uttalen av eldre /s(k)j/ i disse tre dialektgruppene, og prøve å følge utviklinga fram til en fullt assimilert uttale med rein sje-lyd.

4.2.2 Uttalen i nordnorsk.

Nord-Norge har if. Christiansen 1944-48 (s. 20) en ikke fullt assimilert uttale av eldre

/s(k)j/, slik som vestnorsk: "På Vestlandet og nordpå uttales nærmest *sj*, en forbindelse av lett palatalisert *s* og *j*, hvor *j* høres tydelig atskilt, eller som rent *sj*. Nordpå har vi gjerne *sj* i framlyd, *sj* i innlyd: *sj*ur, *sj*øl, men *hæsj*, *røsj*". Trolig står transkripsjonen [sj] både her og i de fleste monografiene nedafor for en delvis assimilert uttale med [sj], siden den stilles i motsetning til "rent [sj]", dvs. en uassimilert uttale.

Men trass i Christiansens generelle utsagn ser det ut til å være en forskjell mellom den nordligste delen av Nord-Norge - Finnmark og til dels Nord-Troms - og resten av landsdelen på dette punktet. Den nordlige delen synes å ha bare en fullt assimilert uttale, mens den sørlige åpenbart har hatt en uassimilert eller bare delvis uttale inntil nylig, og har det til dels ennå. Dette kan skyldes all språkblendinga i Finnmark, og kanskje særlig kontakten med samisk, som har sje-lyd. Såleis har oppskriftene fra Finnmark bare [š], men oppskrifter mangler for mange bygder. Det samme gjelder for Nord-Troms, hvor vi for det meste finner [š], samt et par transkripsjoner med [sj] og [šj]. Målførelitteraturen fra Finnmark bekrefter dette. F.eks. regner Støme 1989 (s. 18) med [š] i ord som "sjø" og "hysj" for Kiberg, og Paulsen 1971 sier (s. 92) at "sj og sk(j) er i SVD. [= Sør-Varanger-dialekten, E.P.] falt sammen i š" (Paulsen presiserer at uttalen er den samme som ved eldre /ts/). For Vadsø regner Hatlebrekke 1976 (s. 41) med bare [š] av sibilanter utenom [s], og transkriberer f.eks. [šita folj/follj] (s. 47).

I resten av Nord-Norge har oppskriftene for det meste skrivemåter med et palatalt element, som antyder en ikke fullt assimilert uttale. I Sør-Troms finner vi mest skrivemåten [š], men [š] og [sj] forekommer også. I oppskriftene fra Nordland finner vi en rik flora av skrivemåter: både [s], [š] og [šj] forekommer, alle vsa. skrivemåter med [j], altså [sj], [šj] og [šj], samt [sj]. Her står [š] for en fullt assimilert uttale og [sj] for en uassimilert, mens de andre gjengir enten en delvis assimilert eller en uassimilert uttale. Det er mao. tydelig at uttalen i Nordland og til dels Troms for det meste er eller har vært en av de to sistnevnte, slik Christiansen beskriver den i sitatet ovafor. Et anna inntrykk av oppskriftene er at uttalen er svært variabel, noe som kan tyde på at den er i ferd med å endre seg. Denne hypotesen styrkes av det som sies om den aktuelle uttalen i dialekt-beskrivelser fra området.

For Brønnøy sørligst i Nordland oppgir Olssen 1958 (s. 16 og 61) uttalen [sj] eller [sj]. Olssen sier at uttalene er tydelig forskjellige, men at den "rene" [sj]-uttalen er karakteristisk for de sørligste Helgelandsmåla, jamført både med trøndersk sønnafor og med indre og nordlige Helgelandsmål nordafor. Ellers er framstillinga til Olssen ikke lett å forstå på dette

punktet, og heller ikke transkripsjonen av eksemplene er det mulig å finne noe mønster i. Men det virker som om Olssen mener at fordelinga av de to uttalene avhenger dels av fonotaktiske forhold, nemlig om den etterfølgende vokalen er fremre ("palatal") eller ikke, og dels av etymologiske forhold, nemlig om opphavet er /sj/ eller /sk(j)/. Bl.a. noterer han [sjå], v, men [sjå], m (skjå, dvs. skur). Men han sier også at fordelinga ikke (lenger) er slik en "skulle vente". Dette minner om teoriene til Iversen, som jeg kommer tilbake til nedafor.

For Vefsn litt lengre nord oppgir Riksheim 1921 (s. 51) uttalen [sj] i både framlyd og innlyd, men her står skrivemåten sannsynligvis for en rein [sj]-uttale, for en slik uttale kan man høre i Vefsn ennå. Øksendal 1970 noterer (s. 149-150) [sj-] i framlyd i Vefsn, men sier at Riksheims notasjon [sj-] "...kan sikkert forsvarast i dag òg". Om Rødøy lengre nord i fylket sier Mathisen 1979 (s. 37) at "sj er sjeldan i framlyd, vanlegare er sj. Det er noko idiolektisk variasjon mellom sj og sj i framlyd i rfm." (dvs. Rødøyfjerdingsmål). If. disse siste beskrivelsene skulle ikke fullt assimilerte uttaler fortsatt forekomme i helgelandsmåla. Men om Vefsn sier Sjøvik 1984 (s. 111) at [sj] går over til [s], og at "Assimilasjonen går via mellomsteget sj".

For Salten enda lengre nord noterer Skånlund 1933 (s. 16) uttalen som [š], og karakteriserer den som en mellomting mellom østnorsk [š] og vestnorsk [sj]. Denne beskrivelsen er det rimelig å tolke slik at skrivemåten [š] her som ellers betegner den delvis assimilerte uttalen [sj]. I framlyd synes Skånlund å gjennomføre [š], men på s. 79 og 80 går det fram at uttalen i innlyd "som regel" er med [sj], f.eks. [rusjen], adj., "stundom også: rušjen". Skånlund oppgir også eksempler som [hæsja], pres., og legger til: "Stundom kan man likevel høre hæšša, men visstnok helst hos den yngre slekt". Likeså [fesjen], adj., [tås'jen], m. b.ent., med kommentaren: "Yngre former synes at være: feššen, tåš'šjen". If. Skånlund har altså den uassimilerte uttalen [sj] holdt seg lengst i innlyd, og er først blitt erstatta med den delvis assimilerte i framlyd, jf. det Christiansen sier om nordnorsk generelt i sitatet ovafor.

I dag ser utviklinga ut til å ha gått vidare til en fullt assimilert uttale i Salten. If. en innfødt språkforsker er det i dag bare en slik uttale som brukes der. Og Støre 1982 regner (s. 34) med [s] i ord som "skjerf" for Fauske i Salten. Men hun sier også (s. 33) at "[s] uttales alveolart i framlyd og etter trang, palatal vokal. Ellers i utlyd uttales den postalveolart. [...] Jeg har hørt enkelte eldre personer bruke fonen [š] i enkelte ord, men denne er, såvidt jeg kan bedømme, bare en fri variant til [s]. Akkurat hva som ligger i "fonen [š]" i motsetning til en "alveolar eller postalveolar [š]", er jeg ikke sikker på, men det er mulig at beskrivelsen

sikter til den uttalen Skånlund beskriver i sitatene ovafor, mao. en ikke fullt assimilert uttale [sj] el.l.

For Gimsøy i Lofoten noterer Christiansen 1933 (s. 108-109) bare [sj] i framlyd, men skiller mellom [sj] og [sj] i innlyd, og sier at den siste uttalen "...vinner litt etter litt terreng; forskjellen er individuell". Dette er omtrent samme framstillinga som hos Skånlund. For Borge, også i Lofoten, oppgir Elstad 1982 (s. 71) som nevnt uttalen [sj], men sier ingenting om noen veksling framlyd/innlyd. If. Elstad sjøl (s. 21) bygger analysen hans stort sett på uttalen til folk som var voksne i 1930-åra, og skulle derfor kunne sammenliknes med Christiansens og Skånlunds.

For Senja i Troms skiller Iversen 1913 (s. 61-62) på samme måte som Christiansen og Skånlund mellom to uttaler av eldre /s(k)j/. Han oppgir [sj] i framlyd for hele Senja, og legger til: "Men ved siden av denne lyd forekommer ogsaa sj uttalt ganske rent σ : med dentalt s eller kun med en ganske svak palatal farvning av s, i ethvert fald tydelig adskilt fra sj" (han nevner også uttalen [sj], som han mener forekommer bare i interjeksjonen "hysj"). Uttalen [sj] oppgis å forekomme særlig i sør og vest (der dialektene generelt er arkaiske, if. Iversen s. 65) og til dels i nord, og bare "sporadisk" på østsida, bl.a. alltid i fremmedord som [mesjon] (misjon), "...som overalt i dialekten uttales med rent sj" (merknad utelatt). Videre sier Iversen at det hersker "stor forvirring" i fordelinga av de to uttalene, men mener man kan oppstille som regel at [sj] helst brukes i ord med eldre /sj/ + bakre vokal, f.eks. verbet "sjå", og at en i enkelte bygder "...kan se den oprindelige fordeling av disse to lyd: sj < oldn sj og sj av oldn sk med følgende palatal konsonant eller vokal".

Så vidt jeg veit, er det bare Olssen og Iversen som har ment å kunne se en opprinnelig fordeling [sj] - [sj], dvs. [sj - sj] etter tolkninga her, av eldre /sj/ - /sk(j)/, henh., og Olssen kan jo ha fått ideen fra Iversen, sjøl om han ikke viser til Iversen. For min del har jeg vanskelig for å svelge denne teorien. Om vi ser bort fra Nord-Vestlandet, hvor /skj/ har holdt seg som /stj/ el.l. (se pkt. 4.2), har gammel /sj/, /skj/ og /sk/ foran fremre vokal falt sammen i [sj] i alle arkaiske dialekter både sørpå og nordpå, og det samme må ha vært tilfelle på Senja og Brønnøy. Uttalen med "palatal [s]", dvs. [sj] etter tolkninga mi, må her som ellers være en nyere uttale som er i ferd med å erstatte [sj], og en event. større frekvens av denne uttalen i gamle /sk(j)/-ord må være en tilfældighet.

I alle fall viser disse vitnemåla at det i den sørlige delen av Nord-Norge har foregått en overgang fra en uassimilert til en delvis assimilert uttale i løpet av de siste generasjonene,

først i framlyd og deretter i innlyd. Til dels har utviklinga også gått videre til en fullt assimilert uttale av østnorsk type, som i Finnmark. En slik uttale skulle vi i alle fall vente i de delene av Nordland og Troms der det har vært innvandring fra Østlandet i nyere tid. Etter mitt skjønn har en fullt assimilert uttale i dag en langt større plass i Nordland og Troms enn kildene gir inntrykk av. Sannsynligvis er dette nå den vanligste uttalen blant yngre folk i hele Nord-Norge, kanskje unntatt i de sørligste dialektene, som er generelt arkaiske mål.

4.3.3 Uttalen i østnorsk.

Den vanlige uttalen i østnorsk er den fullt assimilerede, i Norvegia-lydskrift som regel gjengitt som [š]. Unntaket er de vestligste dialektene sønnafjells - fjellbygdene f.o.m. Valdres t.o.m. øvre Telemark, samt nedre Telemark og Vestfold. I dette grenseområdet mellom østnorsk og vestnorsk ser det ut til at uttalen iallfall i eldre mål er eller har inntil nylig vært enten en uassimilert uttale eller en delvis assimilert uttale. Men en finner også en fullt assimilert uttale, iallfall i yngre mål, og i det hele tatt synes det liksom i Nord-Norge å være stor variasjon i disse dialektene, både lokalt og særlig sosialt, mellom yngre og eldre språkbrukere. Her er det tydelig at den assimilasjonen som har skjedd i det sentrale østnorske området tidligere, har skjedd først i våre dager, eller er i ferd med å skje i dag, i de perifere områdene - de som grenser til vestnorsk. Det kan derfor være av interesse å se nærmere på forholdene i dette "front-avsnittet", som en bakgrunn for det skjer i vestnorsk i dag.

Fra Valdres og Hallingdal har oppskriftene stort sett notasjonene [sj], [sj] eller stundom bare [s]. Disse 3 skrivemåtene representerer neppe 3 ulike uttaler, men snarere 3 tolkninger av den samme. Beito 1958 og Venås 1977 gjengir som nevnt uttalen i begge dalene som [sj], "egentlig" med palatal [s]. Sjøl kan jeg ikke høre noe spesielt med [s]-en i denne konteksten, og iallfall fonemisk er uttalen opplagt å tolke som /sj/. Nederst i Valdres får vi i oppskriftene skrivemåter som [š] (Etnedal) og [sj] (Bagn). Den siste er en original skrivemåte (av ingen ringere enn Sigurd Kolsrud) og må legges vekt på som en sjølstendig beskrivelse av en delvis assimilert uttale. Dette stemmer med utsagnet i Beito 1958 (s. 254) om at "...einast i dei ystete bygdene kan ein høyra den breide suseljoden (š), som trengjer inn frå bygdene utanfor...". En delvis assimilert uttale er også belagt i oppskriftene fra Hol øverst i Hallingdal, hvor bl.a. det kjente turiststedet Geilo ligger. Her blir [š] oppgitt vsa. [sj], med kommentaren "[š] og [sj] skifter ofte". Fra samme oppskriver (som er filolog) har jeg fått opplyst at den delvis assimilerede uttalen er brukt blant yngre (sjøl hadde han [sj]). Av andre

har jeg hørt at man kan høre en fullt assimilert uttale også i Fagernes, en stasjonsby midt i Valdres, og at en slik uttale er vanlig blant ungdommer i Nesbyen i nedre Hallingdal. Dette gjelder sikkert også for andre stasjonsbyer i Hallingdal.

Fra distriktet sør for Hallingdal, Krødsherad, Eggedal og Sigdal, har oppskriftene enten [ʃ] eller [ʃj], altså en uttale som varierer mellom en fullt og en delvis assimilert uttale, etter tolkninga her (Venås 1977:63 oppgir uttalen [ʃj] for Gulsvik i Krødsherad, en notasjon som tydelig står for en delvis assimilert uttale). Også i oppskrifter fra nedre Numedal finner vi for det meste [ʃ], men i den øverste delen (Nore og Uvdal) finner vi [sj] vsa. [ʃ]. Hoff 1949 oppgir (s. 55) uttalen [sj] for Nore og Uvdal samt Rollag, men derimot [ʃj] for den nederste bygda, Flesberg. Av dette kan vi trolig slutte at uttalen tidligere i dette hundreåret har vært med uassimilert /sj/ i den øvre delen av dalen, men med delvis assimilert /sj/ i den nedre. I dag er etter min erfaring en fullt assimilert uttale vanlig i den øvre delen av dalen, og sikkert også den nedre. Den øvre delen har hatt stor anleggsvirksomhet (vannkraft-utbygging) og mye innflytting sørfra, og er til dels sterkt preget av østlandsk innflyttermål.

I oppskriftene fra Telemark finner en for det meste skrivemåten [sj], event. bare [s], men vi finner også skrivemåtene [ʃj] og [ʃ]. De sistnevnte skrivemåtene står etter tolkninga her begge for en delvis assimilert uttale. I Vest-Telemark, som ikke har tjukk /l/ eller andre fonemiske retrofleksjer, må denne uttalen tolkes fonemisk som /sj/, med en retrofleks /s/-variant. I Øst-Telemark, som har fonemiske retrofleksjer, må den tolkes som /sj/, med en fonemisk sje-lyd. Skrivemåtene [s(j)] kan stå for den samme uttalen, eller for en uassimilert uttale. I Vest-Telemark spiller dette liten rolle, for det er i begge fall snakk om fonemisk /sj/, men i Øst-Telemark representerer [s] og [sj] ulike fonemer, slik at den fonetiske tolkninga av sibilanten foran /j/ har betydning for den fonemiske tolkninga. I alle fall kan vi konkludere at uttalen i Telemark tradisjonelt har vært enten uassimilert eller bare delvis assimilert. Bare for det urbaniserte Gjerpen og byen Porsgrunn i den nedre delen av Øst-Telemark har jeg funnet skrivemåten [ʃ], som står for en fullt assimilert uttale uten /j/, begge steder vsa. skrivemåten [sj], i Porsgrunn også [ʃ], og med merknaden "yngre ʃ-".

Også i Vestfold kan vi finne et liknende forhold. Oppskriftene har enten [ʃ] eller [ʃ], samt to tilfeller av [sj], fra Brunlanes og Hedrum lengst i sørvest. For Hedrum ved grensa mot Telemark forekommer både [sj], [ʃj] og [ʃ]. For Brunlanes brukes de to førstnevnte skrivemåtene. Det ser da ut til at også Vestfold, iallfall den vestligste delen, har hatt en uassimilert eller delvis assimilert uttale i nyere tid. Enkelte nevner en uttale med /j/ t.o.m. fra

Østfold (I. Hoff 1946:14), men en slik uttale finner en neppe øst for fjorden i dag.

Alle variantene i Vestfold og det sørøstlige Telemark tyder på at det også her har foregått en rask utvikling de siste mannsaldrene, fra en uassimilert uttale gjennom en delvis assimilert uttale til en assimilert uttale. En slik utvikling antydes da også i flere dialektbeskrivelser fra området. F.eks. noterer Skulerud 1922 (s. 111) [sj] for Tinn i øvre Telemark, men mener at midtre og nedre Telemark har [ʃ]. Dette er en lokal forskjell, men som mange andre dialektforskjeller er det rimelig å tolke den historisk som en forskjell mellom to utviklingsstadier, slik at dialektene i nedre og midtre Telemark er kommet lengre i utviklinga på dette punktet (og mange andre) enn øvre Telemark. Ovafor har vi sett at dette er tilfellet i alle dalene nordafor: sje-lyden "eter seg oppover" dalene fra Østlandet i denne ordgruppa, med enkelte sprang til tettstedene.

For Hedrum utafør Larvik vestligst i Vestfold sier Steinsholt 1964 følgende i forklaringa til lydskriften (s. 188): "sj - palatal (j-farget) ɟ og tydelig utskilt j, i bygdemålets uttale av s(k)j, f.eks. sjeɫ^hdn adv. sjelden". Og (s.s.): "ʃ - palatal sj-lyd ("tjuk" ɟ med islett av j) i bymållets ʃeɫ^hdn". Dersom vi antar at beskrivelsen "palatal sj-lyd" og skrivemåten [ʃ] står for en delvis assimilert uttale [sj], må skrivemåten [sj] her stå for en uassimilert uttale med mer eller mindre rein [s] + [j]. Denne antakelsen styrkes av henvisninga til sørlandsk (som har en [sj]-uttale) i Dalene 1953 (s. 12) for Solum utafør Skien i sørøstre Telemark: "ɟ, palatal ɟ, bruker ein i lydsamband som sjei (skei), hesje osv. I dette stykket er Sm. [= Solumsmålet, EP] (iallfall den delen av det som ikkje har smelta meir eller mindre saman med bymålet) meir "sørlandsk" enn bymålet i Skien og Porsgrunn, som har ʃ liksom Vestfoldmålet". I de to siste sitatene kommer det fram en motsetning mellom en delvis assimilert bymålsuttale og en bygdemålsuttale som etter alt å dømme er uassimilert, i grenseområdet mellom Telemark og Vestfold i 1950- og 60-åra. Også denne sosiale forskjellen representerer et yngre og et eldre steg i utviklinga.

I dag har nok utviklinga gått lenger i både bygd og by. Jeg har sjøl hatt studenter fra området, og deres uttale av /s(k)j/-ord har ikke skilt seg fra min egen, fullt assimilerte. Yngre beskrivelser fra Vestfold/nedre Telemark opererer da også vanligvis med en fullt assimilert uttale i /s(k)j/-ord. F.eks. regner Thingstad 1974 (s. 18-20) med bare [s] av sibilanter utenom [s], også i framlyd, dvs. av eldre /s(k)j/. Det samme gjør Maagerø 1978, bortsett fra at hun betegner lyden med [ʃ], i både /sl/-ord som "slutte", /rs/-ord som "morsom" og fremmedord som "situasjon" (s. 56).

Mange dialekt-beskrivelser kommer eksplisitt inn på generasjonsforskjeller når det gjelder uttalen av eldre /s(k)j/ i Vestfold og nedre Telemark. F.eks. sier Hornbæk 1949 (s. 15) om Hof i Vestfold at "ſ̥ er en lyd som holder på å falle ut av lydsystemet. Eldre folk og i det hele tatt de som har holdt best på dialekten, uttaler riktignok ſ̥ med et lite palatalt element etter, men det er så lite framtreddende i målet nå-til-dags at det ikke vil bli betegna her; jeg vil holde meg til ſ̥". Om Holla i nedre Telemark heter det i Gjermundsen 1981 (s. 58) at "palatal s: ʃ eller ʃ̥" (Gjermundsen synes å mene at dette er samme lyden) er "...utbredt blant eldre isteden for den kakuminale, både for s̥j og skj: [ʃ̥ø̃] m., [ʃ̥ỹtə̃] v., [ʃ̥j̃], n. De yngre har s̥ eller ʃ̥ ...". Og for Kragerø regner Seim 1977 med [\$] som den vanlige uttalen av eldre /s(k)j/, men legger til (s. 67) at "Hos eldre brukere av B [dvs. "basisdialekten", E.P.] forekommer [...] en variant av [\$] som går mer i retning av sørlandsk og vestlandsk s̥j-lyd, og som kunne noteres slik [sʃj], altså med ufullstendig assimilasjon av [s] og [j] til [\$]".

Enda tydeligere kommer utviklinga til uttrykk i Smith 1968, som regner med 3 uttaler for Porsgrunn, en uassimilert, en delvis assimilert og en fullt assimilert. Smith skiller (s. 22*) mellom 3 aldersgrupper: "A-generasjonen" over 60, "B-generasjonen" mellom 35 og 60, og "C-generasjonen" mellom 16 og 35. Og om den aktuelle ordtypen heter det (s. 26) at "A-gen. har [s̥j] og til en viss grad [ʃ̥j]. B-gen. har sjelden [s̥j], men som oftest [ʃ̥j], og i mindre monn [ʃ̥j]. I C-gen. kan man høre [ʃ̥j], men det vanligste er [\$]". Videre sier Smith at det er glidende overganger mellom de tre uttalene, med flere mellomtrinn.

Det siste utsagnet bestyrkes av en undersøkelse i Brunlanes sørvestligst i Vestfold, utført av Foldvik og Trudgill i begynnelsen av 1970-åra og referert i Foldvik 1979 (s. 144-149) og Chambers og Trudgill 1980 (s. 194 og følg.). De regner nemlig med ikke mindre enn 4 mulige uttaler i framlyden av ord som "sjø" og "skjære": 1. [s̥j], 2. [ʃ̥j], 3. [\$], og 4. [s̥j] - mao. en uassimilert uttale, en delvis assimilert uttale og to assimilerter uttaler, en med "palato-alveolar" og en med "retrofleks" apikal frikativ, der den siste trolig er identisk med s̥j-lyden i gamle /rs/-ord. Foldvik og Trudgill regner den første uttalen som den eldste og den fjerde som den yngste. De fant både lokale og sosiale forskjeller. Den yngste uttalen (nr. 4) forekom oftest rundt byene/tettstedene Larvik, Stavern og Nevlunghamn, og minket utover fra sentrene. Og om generasjonsforskjellen sier Chambers og Trudgill (s. 196) at "...while the oldest informants use a high proportion of [s̥j] pronunciations, younger speakers have on average adopted a pronunciation varying between [\$] and [ʃ̥j]".

If. denne beskrivelsen skulle da assimilasjonen av [s̥j] i første omgang gi en delvis,

så en full assimilasjon med en "palato-alveolar" sje-lyd, som deretter faller sammen med den "retroflekse" sje-lyden i gamle /rs/-ord. Om beskrivelsen er riktig, har vi et mellomstadium med [ʃ] av /s(k)j/ og [ʂ] av /rs/, /ls/ og /s/ foran /l/, med mulighet for en motsetning mellom de to lydene, f.eks. i par av typen "hesje" og "herse". Hos disse talerne skulle vi mao. ha to sje-fonemer, et mer fremre og et mer bakre, liksom i dialekter som generelt har motsetning mellom alveolarer og postalveolarer. Her kan det passe å nevne et utsagn i Voje 1979 (s. 81) om at sje-lyden i Drangedal i sørvestre Telemark har en mer fremre uttale hos eldre enn hos yngre: "\$ er hos de unge en palato-alveolar [...]. De eldre artikulerer lyden litt lenger framme i munnen, for dem er \$ en postalveolar lyd".

Disse vitnemåla viser at sje-lyden i ord med eldre /s(k)j/ må være relativt ny i hele den vestlige delen av Østlandet, og at det liksom i Nord-Norge har foregått en massiv overgang fra en uassimilert uttale gjennom en delvis assimilert uttale til en fullt assimilert uttale i løpet av de siste mannsaldrene. Geografisk har utviklinga spredt seg fra øst mot nord og vest; sosialt har den sitt utspring i byene og har spredt seg derfra, som så mye anna i våre dager. I dag synes den å være nære på fullført iallfall den sørligste delen av området. Noe bedre stand holder /sj/-uttalen seg i den vestlige og nordlige delen, Vest-Telemark samt Hallingdal og Valdres, sjøl om delvis eller tilmed fullt assimilert uttale ikke er ukjent der heller. Men sje-lyden har ikke stoppet opp ved grensa mot vestnorsk. I dag er det Sør- og Vestlandet som står for fall.

4.3.4 Uttalen i vestnorsk.

Som vi har sett (pkt. 3.4.3) har vestnorsk sør for Romsdalen hittil ikke hatt retrofleksjer generelt og heller ikke sje-lyden spesielt, iallfall ikke som eget fonem, men i høyden som en allofon av /s/ foran /j/. De to viktigste kildene til sje-lyden er ord med eldre /rs/ og /s(k)j/, og ingen av disse gruppene er fullt assimilert på Sør- og Vestlandet. Den tradisjonelle vestnorske uttalen av eldre /s(k)j/ er med /sj/ (jeg ser nå bort fra de dialektene som har en egen uttale av /skj/, se pkt. 4.2 ovafor), der /s/ kan være uttalt enten som en vanlig [s] eller som en sje-lyd, det siste særlig på Vestlandet. Oppskriftene fra Vestlandet har for meste [sj], men også [sj] forekommer, og noen få tilfeller av [ʂj]. Også målførelitteraturen fra Vestlandet noterer vanligvis [sj], men enkelte nevner andre uttaler. F.eks. sier Thorson 1929 (s. 16) at den vanlige uttalen av /s(k)j/ i det nordøstre Ryfylke er [sj], men at "individuellt råkar ein avbrigde mot sj eller ʂj". Sjøl om det ikke er helt klart hva tegnet [sj] egentlig står for, må det

i det minste i enkelte tilfeller være en [ʃ]-aktig lyd, f.eks. når den som hos Thorson blir satt opp mot [s] (jf. også pkt. 3.3.2.2 ovafor). Vi må altså regne med både en uassimilert og en delvis assimilert uttale i vestnorsk.

Men iallfall i byer og tettsteder synes denne tilstanden nå snart å være en saga blott. På det nordre Sunnmøre, som grenser til retrofleks-området Romsdal, har by- og tettsted-dialektene nå fått retrofleks konsonanter generelt, i ord med eldre /t/ + dental. Såleis sier Helge Sandøy i Jahr 1990 (s. 74) at retrofleks er "...nokså gjennomført hos dei yngste generasjonane" i Ålesund, og at denne uttalen sprer seg til andre tettsteder på det nordlige Sunnmøre. Sandøy nevner ikke sje-lyden spesielt, men av andre har jeg fått opplyst at det gjelder også den, både i /rs/-ord og i /s(k)j/-ord. Også i øst-enden av det vestnorske området, i det østlige Aust-Agder, sprer retrofleksene seg vestover blant ungdommer, til og med i områder med skarre-/t/ (Arendal, Tvedestrand), if. Torp 1994. Av 30 ungdomsskoleelever fra Tvedestrand som Torp undersøkte, hadde samtlige retrofleks konsonanter - også sje-lyden. If. Torp er en uttale med sje-lyd gjennomført i både /rs/- og /s(k)j/-ord blant ungdommer i dette området, slik at "drosje" og "korse" (v) blir rimord, begge uttalt med [ʃ] (den tradisjonelle uttalen er henh. /dræssje/ og /kårrse/, med /t/ uttalt nærmest som en shwa).

Vi kan altså konstatere at retrofleksene generelt er ekspansive i vestnorsk, iallfall i grenseområdene mot østnorsk. Men sje-lyden er spesielt ekspansiv, for den kan vi i dag finne i vestnorsk som eneste retrofleks, nemlig i gamle /s(k)j/-ord. Her kan mao. /s(k)j/ være assimilert sjøl om /rs/ ikke er det, altså det stikk motsatte av det vi finner i eldre nordnorsk og fjellbygdene på Østlandet. F.eks. setter Øyehaug 1972 (s. 31) /ʃ/ (men ingen andre retrofleks) opp som fonem i Ørsta, et tettsted på det sørlige Sunnmøre, med eksempler som [ʃö:l] og [ʃakk]. En slik uttale har jeg også hørt hos folk fra Volda like ved. Men Øyehaug sier også at [ʃ] ettervokalisk forekommer helst etter kort vokal i utrop som "æsj", "isj", "hysj" eller fremmedord som "dusj", og at "Dei eldste brukar ikkje gjerne desse orda og har i staden variantar som t.d. [æs'sa, is'sa] o.l.". Videre sier han (s. 32) at "Realisasjonen [ʃ] finst oftast hos heimelsmenn med slitne artikulasjonsorgan og kan høyrast der andre informantar har ein uttale som ikkje kan skrivast annleis enn som [sj]" (Øyehaug tolker derfor også uttalen med [ʃ] som fonemisk /sj/, og kvitter seg dermed med sje-lyden som fonem i Ørsta). Om vi ser bort fra dette med "slitne artikulasjonsorgan", kan dette være et vitnemål om åssen sje-lyden får innpass i en /sj/-dialekt: først i utlyd (der [sj] er vanskelig å uttale), i interleksjoner og fremmedord.

Ja, i /s(k)j/-ord kan en fullt assimilert uttale nå forekomme også midt inne i det vestnorske området, iallfall blant barn og ungdom og især i byene. Mjaavatn 1986 undersøkte 36 4-åringer fra Kristiansand, Tau (ved Stavanger), Bergen og Sogndal, og fant "...mange eksempler på bruk av [ʃ] som avviker fra antatt talemålsnorm", f.eks. [ʃø] og [ʃi] (s. 236). Det sies ikke noe om alle barna brukte sje-lyden, og om ikke, hvilke som gjorde det. Om sje-lyden i Bergen ble det skrevet noen artikler rundt 1980 (Andrésen 1980, Slethei 1981, Haslev 1981), og det ble gjort en undersøkelse som ble publisert i 1983 (Johannessen 1983). Denne undersøkelsen bygde på opptak gjort 1978-79 av intervjuer med 92 ungdommer (14-17 år) + 12 eldre (70 år). Johannessen regner med tre uttaler i materialet: [sj], dvs. en uassimilert uttale, [ʃj], dvs. en delvis assimilert uttale (if. Johannesen kan andre-elementet i begge disse gruppene også være ustemt, dvs. en kje-lyd), og [ʃ], dvs. en fullt assimilert uttale (Andrésen 1980 regner - s. 88 - med de samme tre variantene, + varianten [sʃj]).

Av de tre uttalene anses if. Johannessen [sj] som den opprinnelige bergenske, mens den fullt assimilerte uttalen anses som ny. Også den delvis assimilerte uttalen regnes som en nyere uttale, men den er nevnt i den første fonetiske beskrivelsen av Bergensmålet, Larsen og Stoltz 1912. Her heter det (s. 40) om refleksen av gammalnorsk /s(k)j/ at det ikke er en ensartet lyd, men "...dog er der indtrådt nogen assimilation, så at der ikke uttales først ren s og så ren j; begyndelses-lyden er egentlig s̄, men synes for tiden at nærme sig mere og mere til østlandsk; man hører ikke sjelden sj̄e v. istedenfor det ægttere vestlandske sj̄e skjære". Her svarer trolig [ʃj-] til Johannessens [ʃj-], mens [sj] svarer til [sj-] hos Johannessen. Larsen og Stoltz identifiserer iallfall lyden med [s], jf. at de gjengir [sj] som [sj] i språkprøver med "grovere lydbetegnelse" (s. 240).

Johannessen fant at de fleste av informantene veksla mellom to varianter, eller mellom alle tre (også Andrésen fant at flere varianter kunne forekomme hos samme språkbruker). Fullt assimilert uttale var den vanligste (ca. 50 % av beleggene), deretter kom den delvis assimilerte (ca. 40 %). Den "ægttere vestlandske" uttalen forekom bare i 9 % av beleggene. Men det var forskjeller mellom unge og gamle: de gamle hadde ca. 30 % [sj] og 24 % [ʃ], de unge henh. 6 og 54 % (unge og gamle hadde om lag like mye [ʃj]). [ʃj] dominerte hos de eldre og [ʃ] hos de unge. Det var små forskjeller mellom kjønn og bydeler, og nesten ingen mellom sosialgrupper.

Også i Stavanger er den tradisjonelle uttalen av eldre /s(k)j/ med [sj], notert som [sj] i Berntsen og Larsen 1925 (s. 19), men som [sj] i Omdal 1970 (s. 105-106). Men jeg har

observert at enkelte studenter fra Stavanger bruker sje-lyd i slike ord. Jeg har ikke funnet noe trykt materiale om fenomenet, men av Universitetet i Bergen har jeg fått låne en mellomfagsoppgave om sje- og kje-lyden i Stavanger (Hegland 1992). Hegland er sjøl fra Stavanger, og sier (s. 1) at hennes egen uttale av "sjø" "...er utan tvil [ʃø:]". Hun undersøkte 6 6.-klassinger, altså 13-åringer, og fant (s. 8) ingen annen uttale av /s(k)j/-ord enn [ʃ] (event. uttalt med kje-lyd). Noen mellom-uttale med [ʃj] nevnes ikke. 7 personer er vel et lite grunnlag for generalisering, men det kan se ut til at sje-lyden er på rask innmarsj også i Stavanger.

Om uttalen av eldre /s(k)j/ i Kristiansand heter det i Johnsen 1942 (s. 21) at "palatal [s]" forekommer "...i forbindelsen sj som altså uttales med begge lyd, ikke som én enkelt bred lyd i østnorsk ʃ". Om uttalen i dag har jeg ikke funnet skriftlige opplysninger i det hele tatt, men også her har jeg registrert at studenter kan ha sje-lyd. At det if. Christoffersen 1992 (s. 20) er "...en sterk tendens til sammenfall av kj- og skj- hos barn i åtte-niårsalderen" i Kristiansand, tyder også på at sje-lyden er i ferd med å gjøre sitt inntog også der. Sjøl om en /s(k)j/-uttale med sje-lyd vel neppe er en absolutt forutsetning for dette sammenfallet, så kan det ikke være tvil om det i praksis er en nær sammenheng mellom de to fenomenene - assimilasjon av /sj/ til en mer eller mindre retrofleks frikativ i /s(k)j/-ord, og sammenblanding av framlyden i disse ordene med framlyden i ord med palatal frikativ.

Det ser altså ut til at sje-lyd som et eget fonem er i ferd med å slå raskt igjennom i vestnorske bymål. Det ser også ut til at overgangen også i vestnorsk går gjennom et stadium med en delvis assimilert uttale, slik vi har sett har vært tilfellet i nordnorsk og den sørvestlige delen av østnorsk tidligere. Dette stadiet kan være nokså gammalt på Vestlandet, for siden det er allofonisk, blir det ikke så lett registrert. I Bergen har overgangen begynt for flere generasjoner siden, om vi skal tro Larsen og Stoltz. Men spranget fra det allofoniske til det fonemiske stadiet må være nokså nytt, sjøl om en fullt utviklet sje-lyd lenge kan ha forekommet sporadisk på Vestlandet (jf. sitatet fra Flom 1915 i pkt. 3.4.3 ovafor). Johannessen 1983 mener (s. 10) at denne utviklinga har skjedd "heilt i det siste" og viser til Vanvik 1961, som ikke nevner den fullt assimilerte uttalen. Den nevnes heller ikke i beskrivelser av nyere utviklingstendenser på Vestlandet, f.eks. Time 1974, Omdal 1977 og Hetland Sandvik 1979. I så fall må utviklinga i Stavanger, Bergen og byene på Nord-Vestlandet kalles nærmest eksplosiv. På Sørlandet kan det virke som om utviklinga ikke er kommet fullt så langt som på Vestlandet, slik at Sørlandet kanskje vil bli den siste skansen for rein /sj/-uttale i norsk.

4.4 Sje-lyden - en ekspressiv lyd med prestisje?

Vi har nå sett at en fullt assimilert uttale med sje-lyd i løpet av de siste mannsaldrene har erstattet en uassimilert uttale i gamle /s(k)j/-ord i det meste av nordnorsk og den sørvestlige delen av østnorsk, og at det samme er i ferd med å skje i vestnorsk i dag. I vestnorsk har denne utviklinga ført til at vi har fått et nytt fonem - den første fonemiske retrofleksen. I alle fall er det snakk om en større uttaleendring. Likevel har den gått merkelig upåaktet hen blant både lek og lærd, antakelig fordi den går gjennom et mellomstadium med en delvis assimilert uttale, slik vi får nokså jamne overganger. F.eks. kunne sje-lyden i Brunlanes if. Foldvik 1975 (s. 145) "...bli uttalt med tre forskjellige kvaliteter uten at noen av talerne var klar over det". Det er først når sje-lyden blir brukt i ord som tradisjonelt har kje-lyd, at folk flest legger merke til den, ser det ut til. Det samme synes å gjelde språkforskerne. Det er symptomatisk at debatten om forholdene i Bergen i Maal og Minne i 80-åra fokuserte på det eventuelle sammenfallet med kje, og ikke på at bergensk hadde fått sin første retrofleks. At bergensk hadde en fonemisk sje-lyd, ble nærmest tatt for gitt!

Hva kan så årsaken til denne raske spredninga være? At den som regel skjer gradvis, gjennom et stadium med en delvis assimilert uttale, tyder på at det primært er en intern utvikling - en assimilasjon - slik jeg har framstilt det som ovafor. Først påvirkes /s/ av /j/, og deretter assimileres gruppa helt. Ei anna sak er at også assimilasjonstendensen er noe som sprer seg fra den ene dialekten til den andre, slik at det for de fleste også er snakk om påvirkning utenfra. I Nord-Norge og den vestlige delen av Østlandet synes overgangen til rein sje-lyd i løpet av dette hundreåret å følge mønsteret for "klassisk" lydutvikling - en jevn spredning av den nye uttalen, på Østlandet fra den sentrale delen til utkantene i sør og vest, i Nord-Norge trolig fra både sør (trøndersk) og nord (Finnmarksmål, kanskje med påvirkning fra samisk), samt fra lokale lommer med østnorsk innflyttermål.

Også på Vestlandet synes iallfall det første stadiet - den delvise assimilasjonen - å være en reint intern utvikling, sjøl om den i nord kan tenkes å spre seg fra Romsdalsmål. Men overgangen til den fullt assimilererte uttalen på det sentrale Vestlandet i dag følger et anna mønster: Den oppstår i de store byene uavhengig av hverandre og uten noen direkte kontakt med dialekter med sje-lyd. Det tyder på at vi her primært må søke ytre årsaker, dvs. påvirkning fra andre språkvarianter. Og da må det først og fremst bli snakk om østlandsk, særlig normalisert østlandsk eller bokmål med østlandsk uttale, som er den forma for østlandsk som vestlendinger flest har noen kontakt med.

Det er velkjent at bokmålet påvirker dialektene både leksikalsk og morfologisk, enten det skjer gjennom skrift eller tale, og det er bare å vente at den mest brukte talte varianten, den østlandske, skal påvirke talemålet i de andre landsdelene fonologisk. Som høystatus-talemålet i den største landsdelen og hovedstaden spesielt har normalisert østlandsk trolig en viss prestisje også i de andre landsdelene, i det minste en "skjult" eller ubevisst prestisje (f.eks. vil vel få bergensere åpent vedkjenne seg slike holdninger!). F.eks. mener Torp 1994 at en av årsakene til at retrofleksene sprer seg i Aust-Agder, er innflytterungdom med østlandsk talemål som ikke legger om språket sitt fordi det blir allment godtatt, og som i stedet påvirker språket til de lokale ungdommene. Her kunne vel også alle feriegjestene og hytteeierne fra Østlandet vært nevnt. Men gjennom kringkastinga og innflyttere med høystatus-yrker kan nok påvirkninga fra normalisert østlandsk nå også fjernere områder enn Sørlandet. Jf. Mjaavatn 1986, hvor det heter (s. 238) at vestnorske 4-åringer "...avvikler fra tradisjonell dialektnorm ved å bruke palatoalveolar frikativ i en rekke ord de ofte hører i mediene med østnorsk uttale (f.eks. "ski" og "sjø")".

Men for større barn syns jeg det er på sin plass å trekke inn også de vanligste fremmedspråkene i skolen, dvs. fransk, tysk og engelsk. Alle disse språkene har sje-lyd, og elevene må lære seg å uttale den. Særlig må engelsk nevnes, fordi dette språket brukes en hel del også utenom skoletid, og fordi det har en høy prestisje, ikke minst blant ungdommen. Nesten all ungdomsmusikken er på engelsk, ungdomsspråket er fullt av amerikansk-inspirerte lånord ("slang"), og norske pop-musikere synger helst på engelsk. Det blir som kjent både sannere og finere på engelsk! Generelt øver engelsk en sterk påvirkning på norsk, først og fremst i ordforrådet (lånord), men også i ortografien - apostrof foran genitivs-"s" og særskrivning av sammensetninger - og det burde ikke forbause om engelsk også kan påvirke lydsystemet i norsk, særlig med støtte fra andre varianter av norsk.

I det foregående har jeg flere ganger vært inne på at ord med /sj/ i utlyd kan tjene som en innfallspott for sje-lyden. Nå forekommer /sj/, og /j/ overhodet, vanligvis ikke i utlyd i gamle norske ord, men mange slangord og andre vanlige lånord i norsk har sje-lyd i utlyd i opphavsspråket, f.eks. "marsj", "dusj", "hasj", "rush", "cash", "krasj". Når slike ord skal tilpasses den tradisjonelle vest- og nordnorske uttalen av eldre /s(k)j/, skulle de få en uttale med /sj/, som andre lånord med sje-lyd i opphavsspråket ("sjanse", "stasjon" o.l.). Men /sj/ er vanskelig å uttale i utlyd, jf. Omdal 1970, hvor det heter (s. 105-106) at "I noen nyere ord har stavangerne ofte problemer med å uttale sj i utlyd (t. eks. marsj, dusj)". Og om Jæren sier

Oftedal 1972 (s. 433) at "In recent loanwords we do manage to pronounce such words as *tusj* 'India ink', but only by introducing the East Norwegian consonant [ʃ], or some approximation to it". I tillegg til lånordene har vi en del interleksjoner som ellers i norsk har sje-lyd i utlyd, f.eks. "æsj (isj, usj)", "fysj", "hysj" o.l., samt substantivet "bæsj". Også slike ord må en anta vil volde problemer i en /sj/-dialekt, og flere av monografiene som er brukt i det foregående, nevner da også sje-lyd i interleksjoner spesielt. Det er kanskje heller ikke helt tilfeldig at så pass mange interleksjoner og lydmalende ord har sje-lyd. Sje-lyden har åpenbart en ekspressiv valør i norsk, jf. pkt. 3.2 ovafor.

Alt i alt er det altså temmelig mye som taler for sje-lyden: den er enklere å uttale enn /sj/, især i utlyd, den brukes i normalisert østlandsk og er dermed mye brukt i kringkastinga og ellers, den brukes i prestisjetunge fremmedspråk og må derfor i alle fall læres, og den er ekspressiv og har prestisje. For min del er jeg ikke i tvil om at den vil slå gjennom på Sør- og Vestlandet på relativt kort tid; fra de store byene vil den utvilsomt spre seg til mindre tettsteder og utover på bygdene.

En kan også spørre seg om sje-lyden bare er en spydspiss for retrofleksene generelt, som vil bane veien for de andre - kanskje med unntak /l/! Vi veit at retrofleksene generelt er på frammarsj i grenseområdene av vestlandsk, og på lengre sikt vil de trolig spre seg noe videre, iallfall i det området som har rulle-/r/, dvs. det meste av nordvestlandsk. Men det meste av vestnorsk har skarre-/r/, som også er en meget ekspansiv lyd (se Foldvik 1978 b), og en skulle tro at skarre-/r/ ville virke som et hinder mot spredning av retroflekser i ord med /r/-grupper. Men sje-lyden har altså omgått hindringa ved å dukke opp i /s(k)j/-ord, og erfaringene til Torp 1994 tyder heller ikke på at skarre-/r/ er en absolutt hindring. Nå er det muligens spesielle forhold i Aust-Agder, nemlig at /r/-grupper uttales uten tydelig /r/, og foreløpig er det ikke noe tegn til at vi får retroflekser av /r/-grupper i det sentrale området og de store byene. Det er vel også lite trolig at f.eks. /rs/ med skarre-/r/ kan assimileres. Men det er ikke noe i veien for å erstatte /rs/ med /sj/ i ord som "kurs" etter mønster av østlandsk, når man likevel har tatt opp denne lyden i ord som "dusj". Det hører man ofte vestlendinger gjøre når de har vært en stund på Østlandet, sjøl om de fortsetter å skarre. Det kan derfor tenkes at sje-lydens gjennomslag i /s(k)j/-ord kan være begynnelsen til en større omlegning av konsonantsystemet i vestnorsk, som hittil har vært merkelig konservativt, og det skal bli spennende å følge utviklinga videre.

II

Skjenner du Skjell?

Ombyttning av sje-lyd og kje-lyd.

1 Innledning.

Sje- og kje-lydene er fonetisk nærstående lyder - ustemte frikativér - og forekommer også i de samme stillingene. Særlig i framlyd er begge lydene vanlige, og her danner de mange minimale par, f.eks. "sjappe - kjappe, skjede - kjede, sjekk(e) - kjekk(e), skjell - Kjell, sjel - kjel, skjele - kjele/kjæle, skjenne - kjenne, skjeeper - kjepper, sjette - kjette, skive - kive, skinn(e) - kinn(e), skitt - kitt, skylling - kylling, skyr - kyr, skyss(e) - kyss(e), skyte - kyte, skjære - kjære/tjære, skjønn - kjønn, skjør(e) - kjør(e), sjøl - kjøl, skjøtt - kjøtt". Det er derfor lite grunnlag for påstanden i Slethei 1981 (s. 194) om at "Sjansen for at disse enhetene i praktisk språkbruk skal kunne møtes i et kritisk minimalt par hvor forskjell i realisasjon er viktig for betydningen, er så liten at den neppe eksisterer i praksis". Også Johannessen 1983 mener (s. 28) at motsetninga mellom de to lydene ikke er særlig utnyttta, men for min del vil jeg heller si at dette er en viktig lydlig motsetning i norsk og svensk.

Ikke desto mindre har flere de siste åra påpekt at barn og unge ofte bytter om de to lydene, som regel slik at sje brukes istedenfor kje. F.eks. heter det i Theil Endresen 1991 (s. 76) at på Østlandet blir det "...stadig meir vanlig å uttale kjenne og tiern med ein ustemt, apiko-postalveolar frikativ, slik at skylling og kylling får same uttale". Dette rapporteres fra alle landsdeler, men synes i særlig grad å være et storby-fenomen. Iallfall er det bare storbyer på Vest-, Sør- og Østlandet jeg har skriftlige opplysninger om. I Oslo er fenomenet så utbredt at også lekfolk har blitt oppmerksomme på det. F.eks. hadde Aftenpostens tidligere lørdagsbilag A-magasinet 24/10-1992 en artikkel med tittelen "En skilo skjøttdeig?" Også i Kristiansand er det if. Christoffersen 1992 (s. 20) "...en sterk tendens til sammenfall av kj- og skj- hos barn i åtte-niårsalderen". Når det gjelder Bergen, gikk det en debatt om denne ombyttninga i tidsskriftet "Maal og minne" i begynnelsen av 1980-åra (Andrésen 1980, Slethei 1981, Haslev 1981), og det ble gjort en undersøkelse som ble publisert i 1983 (Johannessen 1983). Dessuten fins det noen mellomfagsoppgaver som har undersøkt noen ungdommer fra Stavanger og Oslo. Disse vil bli nærmere omtalt i det følgende. Også i svensk kan lydene blandes sammen av barn og innvandrere, if. Lindblad 1980:160 (jf. om Göteborg i pkt. 3.1

nedafor).

Nå er neppe dette problemet noe helt nytt. F.eks. heter det i Bjerke 1966 (s. 94, merknad 12) om sje-lyden at "Hvor smittefarlig denne sproglyden er, fremgår av østlandsk barnesprog: der blir også kj til sj. [...] Foreldre som vil lære sine barn å snakke "rent", har gjerne et svare strev med å utrydde sj-en i slike ord". Hans Bergersen, som i 1946 og -47 undersøkte feil i stiler ved avgangseksamen i folkeskolen, dvs. hos 14-åringer, fant at "kj" stundom ble skrevet "skje", f.eks. "skjøpe, skjøkken" (Bergersen 1957, s. 31). Bergersen mener dette skyldes "den primitive uttale skj", og legger til "Men de barn som kan si kje-lyden, skriver den rett. I 7. klasse hører jo denne uttale og skrivemåte til unntakene". Det eldste belegget jeg har funnet, er i undervisningsplanen for Oslo folkeskole fra 1940, hvor det heter (s. 54) at "I andre skoleåret skal barna være noenlunde sikre i å høre skilnaden mellom sj og kj, og i å uttale disse lydene". Skillet mellom lydene, og kje-lyden spesielt, var tydeligvis problematisk for 50 år siden også, t.o.m. i 7. klasse, sjøl om sje for kje der forekom bare unntaksvis, if. Bergersen.

For mindre barn har altså skillet mellom disse lydene lenge vært et stort problem (mer om det i punkt 3 nedafor), og har kanskje alltid vært det. Men i dag er sammenblanding vanlig også blant større barn og tilmed ungdommer (tenåringer), iallfall i de store byene. Enkelte mener derfor at det ikke lenger bare er tale om et forbigående problem i barnespråket - et "mellomspråk" eller et stadium i språklæringa - men at vi holder på å få en språkendring: sje og kje er i ferd med å falle sammen, for det meste i sje, slik at kje-lyden vil være borte om noen generasjoner. F.eks. heter det i Andrésen 1980 at forholdene i Bergen kan tyde på at "...vi her har å gjøre ikke med et overgangsfenomen, et trin i "learner's language", men med et permanent trekk i informantenes fullt utviklede system" (s. 95).

Spørsmålet er altså om sammenblandinga av de to lydene bare skyldes at skillet mellom dem er et spesielt vanskelig punkt i norsk og svensk fonologi som mestres uvanlig seint, eller om de to lydene er i ferd med å falle i sammen. Som en bakgrunn for drøftinga av dette spørsmålet vil jeg først si litt om kje-lyden (pkt. 2), siden sje-lyden er omtalt utførlig i det foregående. Deretter vil jeg si litt om utbredelsen av de to lydene i verdens språk (pkt. 3) og om når og hvordan de to lydene læres (pkt. 4), for så å drøfte hvorfor kje-lyden er problematisk (pkt. 5). Dernest vil jeg referere resultatene fra noen undersøkelser av ombytting av lydene blant skolebarn som er gjort i noen norske byer samt Göteborg (pkt. 6). Til slutt vil jeg referere en undersøkelse blant skolebarn jeg sjøl har gjort i Oslo (pkt. 7).

2 Litt om kje-lyden.

Kje-lyden er en ustemt palatal frikativ som forekommer i det meste av norsk og svensk. I norsk regnes den vanligvis som dorso-palatal og betegnes med [ç] i IPA og [k̟] i Norvegia. Her vil jeg bruke den siste skrivemåten, som er best tilpassa norsk ortografi. I svensk er den vanligste varianten if. Lindblad 1980:65 predorso-alveolar og betegnes med [ʃ̟], og Lindblad regner den (s. 81) som sibilant liksom /ʃ/ og fremre varianter av sje-lyden. Lyden forekommer i både framlyd og innlyd, men er uvanlig i utlyd, og sjelden også i innlyd i mange varianter av norsk og svensk talemål. I sørøstlandsk og talt bokmål forekommer den bare i ett ord i innlyd, nemlig "bikkje". Men i mange norske dialekter er den vanlig også i innlyd, både som kort, f.eks. i "mykje", og som lang, f.eks. i "ikkje".

Også dette er en ny konsonant som har oppstått ved assimilasjon av eldre konsonant-grupper, nemlig /tj/, ib. /tj/ av eldre /þj/, og /kj/, iberegna eldre /k/ foran en fremre vokal. Opphavet gjenspeiles i skrivemåten, som i norsk ortografi er "kj" ("kkj" i innlyd etter kort vokal, f.eks. "bikkje", "ikkje"), "k", eller "tj", samt "ki" i ordet "kiosk". Skrivemåtene "kj" og "k" er de vanligste. Fordelinga av dem i norsk er som kjent at "k" brukes foran "i", "y", "ei" og (i nynorsk) "øy" (i svensk foran alle fremre vokaler), "kj" ellers. Men det er mange unntak der "k" uttales som /k/ foran de nevnte vokalene, f.eks. "kis" (type, fyr), "kivi", "Kypros", "keiser". Skrivemåten "tj" forekommer bare i noen få ord. "Bokmålsordboka" fører opp ca. 20 stykker, om vi ser bort fra dobbeltformer ("tjære/tjøre"), avledninger og sammensetninger, men av dem er ca. halvparten sjeldne (litterære eller dialektiske). De vanligste er "tjære", "tjern", "tjene", "tjukk", "tjue" og "tjuv", i nynorsk også ord som "sitje", "setje" o.l., samt interjeksjonen "tja". I bokmål blir det siste ordet ofte uttalt bokstavrett, og det er det normale ved "tjene" og ord av samme rot.

Istedenfor kje-lyd forekommer det i mer konservative varianter av norsk og svensk en palatal affrikat som i norsk lydskrift betegnes med [k̟]. I Norge forekommer affrikaten mest i tradisjonelle bygdemål på Vestlandet, i Trøndelag og i Nord-Norge, og til dels i enkelte fjellbygder på Østlandet (se Thorson 1949:335), særlig som lang, i ord som "ikkje" og "bikkje". Enkelte dialekter kan variere mellom frikativ i framlyd eller som kort og affrikat i innlyd eller som lang, if. Thorson 1949 (s.s.). I Sverige er affrikat nå sjelden, if. Lindblad 1980 (s. 138), men den fins i finlandssvensk samt i enkelte dialekter i sjøve Sverige, bl.a. i norrländsk, særlig på landsbygda (Lindblad 1980:142). Den forekommer også i riksspråksuttale, if. Ohlsson 1972:153. If. Malmberg 1959:76 ble denne uttalen før ansett som

obligatorisk i "vårdat tal".

Affrikaten representerer et tolkingsproblem (det samme gjelder den tilsvarende stemte affrikaten, men den lar jeg ligge her). Tegnet for lyden i Norvegia er en sammenskriving av den ustemte palatale plosiven [t̪] og den ustemte palatale frikativen [k̪], som svarer til skrivemåten [cç] i IPA. Men skrivemåten i Norvegia impliserer en fonetisk tolkning som én lyd, og Storm 1884-1908 sier eksplisitt (s. 137) at uttalen "...gjør Indtryk af en enkelt Lyd". Christiansen 1946-48 mener (s. 19) at begge affrikatene må tolkes fonemisk som enkeltfonemer. Etter min mening kan uttalen med fordel analyseres både fonetisk og fonemisk som ei konsonantgruppe, dels fordi det gir en enklere - og minst like realistisk - synkronisk beskrivelse og dels fordi det gir en mer sannsynlig historisk utvikling fra de opphavlige konsonantgruppene uttalen har opphav i fram til den reinte frikative uttalen.

Det måtte i tilfelle være gruppa /tj/, med ustemt /j/ og muligens en palatal /t/, for auditivt ligger det første elementet klart nærmere /t/ enn /k/, jf. at man i både norsk og svensk fonetikk ofte snakker om "t-føreslag/førslag" i samband med denne affrikaten (f.eks. i Ohlsson 1972:153). Jf. også at affrikaten i Hamre i Hordaland if. Rundhovde 1964 (s. 36) begynner med en "j-haldig t" og slutter med "ein kraftig uttala j". Flom 1915 gjengir (bl.a. s. 16-17) affrikaten som [tj] eller (som lang) [t̪j̪], altså som en konsonantgruppe, og Time 1974 gjengir (s. 223) den lange affrikaten som "tj" i folkelig lydskrift. Også kvantitetsforholdene tyder på at vi har å gjøre med en konsonantgruppe. Som i andre konsonantgrupper er det nemlig den første, plosive komponenten som forlenges etter kort vokal, f.eks. i "ikke" i motsetning til i "rike" (n). Jf. Hamre 1947 (s. 9) om uttalen i Bømlo: "I ljoden ~~kk~~ er det eigentleg framlekken (okklusiven) som er lengd (geminert)". Om vi tolker affrikaten som ei konsonantgruppe, har disse dialektene ingen kje-lyd, i og med at ei rimelig avgrensning av begrepet 'kje-lyd' vel må være som én egen konsonant. I stedet har vi altså gruppa /tj/.

Fra et historisk synspunkt er dette opplagt en eldre, mer opphavlig uttale enn frikativene, både fordi den forekommer i arkaiske former for nordisk og fordi den ligger nærmere opp til de konsonantgruppene som lyden har opphav i, nemlig /kj/ og /tj/. Som Thorson 1949 peker på (s. 329), må første stadium i "palataliseringa" av /k/ foran fremre vokal ha vært utvikling av en /j/ som en overgang mellom den bakre konsonanten og den fremre vokalen, jf. uttalen i islandsk i dag. Skriftbildet gjenspeiler fortsatt dette stadiet, når det ikke gjenspeiler det enda eldre stadiet uten noe /j/-innskudd. Dermed har eldre /kj/ og /k/ foran en fremre vokal falt sammen i /kj/. Men i all norsk og svensk har /kj/, som i "kjære"

(av eldre /k/), og /tj/, som i "tjære", blitt assimilert, i første omgang bare delvis: /j/ er blitt ustemt og /k/ og /t/ er blitt homorgane med /j/, slik at vi har fått en "affrikat" der også 1. komponent er palatal. Dermed har /kj/ og /tj/ falt sammen. Dersom en godtar analysen av denne affrikaten ovafor, har de falt sammen /tj/.

På dette stadiet har altså mange arkaiske dialekter i både Norge og Sverige holdt seg fram til i dag. Men i de sentrale dialektene har utviklinga gått videre, til full assimilasjon ved at /t/ har "falt bort" eller gått opp i frikativen. Dermed har vi fått én lyd og et nytt fonem, som har egenskapene "palatal" og "frikativ" fra /j/ og egenskapen "ustemt" fra /t/ (i enkelte dialekter i Trøndelag og Nord-Norge har /tj/ i innlyd i stedet falt sammen med den ustemte palatale plosiven, slik at f.eks. "mykje" og "nytt" har samme ettervokaliske konsonant. Jf. Sandøy 1989:183).

I dag synes denne assimilasjonen å være i ferd med å gjennomføres over alt der den gamle uttalen med affrikat fortsatt eksisterer. I alle bymål og sentrale dialekter blir affrikaten erstattet med frikativen, jf. Sørli 1959:59, Oftedal 1972:432, Time 1974:223, Omdal 1977:76, Hetland Sandvik 1979:65-67. En kan altså si at også kje-lyden er en ekspansiv lyd, som stadig erobrer nytt land vestpå og nordpå, iallfall i framlyd. I innlyd får vi som regel "avpalatalisering" i stedet, f.eks. /bakke/ (m), /steika/ (v) for eldre /battje, steitja/, jf. Sandøy 1989:233-234. Hetland Sandvik oppsummerer utviklinga i Rogaland slik (1979:66): "Det ser altså ut til at $\frac{k}{j}$ i dette området gjennomgår ei gradvis utvikling først frå palatal affrikat, $\frac{k}{j}$ til palatal friksjonslyd $\frac{k}{j}$, og deretter i ungdomsmålet i sentrum til velar lukkelyd k. $\frac{b}{j}k'kin$ > $\frac{b}{j}k'kin$ > $\frac{b}{j}k'on$ m.b.f'".

3 Sje- og kje-lydene i verden.

Kje-lyden er en lyd utlendinger gjerne har problemer med, jf. Hvenekilde 1984 (s. 100): "I det norske konsonantsystemet er det to lyder som skiller seg ut ved at det er relativt mange som synes å ha problemer med dem, nemlig kj og ng. Den første av disse er jo også den siste lyden norske barn lærer å beherske, og det er mange språk, bl.a. tyrkisk, vietnamesisk og engelsk, som ikke har denne lyden". Også i Sverige har innvandrere problemer med denne lyden, if. Lindblad 1980 (s. 113).

Grunnen til at utlendinger ofte har problemer med kje-lyden, er selvsagt at lyden ikke fins i de aller fleste innvandrerspråkene. Som Hvenekilde er inne på i sitatet ovafor, er kje en svært sjelden lyd i verdens språk. I Nord- og Vest-Europa fins kje-lyden vel bare i norsk,

svensk og tysk, i tysk bare som allofon til [x]. I Lie 1990 heter det (s. 19) at kje-lyden fins "...i svensk og tysk og bengali og mandarin, men er ellers nokså ukjent" (men "ach-lyden" kan i noen språk nærme seg kje-lyden foran fremre vokaler, jf. tysk). Av 189 språk fra over 40 språkfamilier som Lindblad 1980 undersøkte, hadde bare 11 en kje-lyd (s. 187, merknad 10 til kap. 6). Av et representativt utvalg på 317 av verdens språk - hvor tysk og norsk representerte henh. vest- og nordgermanske språk - var det if. Maddieson 1984 (s. 44-45) bare 16 som hadde fonemet /ç/ (bare 12 språk står oppført med /ç/ på s. 231, derav to tvilsomme. Tysk var merkelig nok ikke blant dem, trolig fordi [ç] i tysk ikke regnes som eget fonem). Derimot er sje en svært vanlig lyd i verdens språk. Av de 189 språkene Lindblad undersøkte, hadde vel halvparten sje-lyd (s. 185, merknad 5). If. Maddieson 1984 (s. 44-45) er /ʃ/ den nest vanligste frikativten etter /s/. Av de 317 språkene var det 146 som hadde "palato-alveolar sibilantisk frikativ" (i tillegg kommer 17 som hadde "retrofleks sibilantisk frikativ", se s. 231).

Som Hvenekilde peker på i sitatet ovafor, er kje-lyden også den lyden som norske barn lærer sist (mer om det i neste punkt). If. Roman Jakobson er det en sammenheng mellom tidspunktet for læring og utbredelsen i språkene, slik at lyder som læres tidlig, gjerne er vanlige lyder, mens lyder som læres seint, er sjeldne lyder. Jf. Jakobson 1972 (s. 57, se også s. 51 og 59): "Oppositions which occur in the languages of the world comparatively rarely are among the latest phonological acquisitions of the child". Forklaringa på begge fenomenene må være at lyder som læres tidlig og er vanlige i verdens språk, er lette å lage, mens lyder som læres seint og er sjeldne, er vanskelige å lage. Utbredelsen i verdens språk tyder på at sje er en relativt lett lyd mens kje er en særlig vanskelig lyd. Det samme gjør måten vi lærer disse lydene på.

4 Sje- og kje-lydene i språklæringa.

Som jeg var inne på innledningsvis, er skillet mellom de to lydene, og kje-lyden spesielt, et stort problem for både norske og svenske barn helt fram til skolealderen og stundom lengre. Om svenske barn sier Linell og Jennische 1980 (s. 21) at mange av dem har problemer med disse lydene i 5-6-års-alderen, og if. Tengby 1981 (s. 35) er det mange skolebarn i Göteborg som "...hinner bli både 8-9 år och ibland äldre, innan de kan klara av att särskilja dem". Om norske barn sier Andréson 1980 (s. 95) at de ofte blander sammen de to lydene, men at "Som regel vil den bruk som er normal for talemålet, ha etablert seg iallfall etter det første år i barneskolen". Og i Preus 1982 heter det (s. 8) at "Kj-lyd og skj-lyd går

ofte i ett for mange barn selv etter at de er begynt på skolen. Både skjære og kjære vil bli uttalt skjære, men i noen få tilfeller kan begge ordene bli uttalt kjære. Som regel retter dette seg når barnet lærer å lese og ser at de to lydene skrives ulikt. Hvis barnet ikke har lært dette i de to første skoleårene, bør det henvises til logoped".

Nå er både sje og kje, og frikativer overhodet, lyder som læres relativt seint. If. Feilberg m.fl. 1988 (s. 218-222) var det /r/ (særlig rulle-/r/), /s/, /k/ og /ʃ/ som ble mestret dårligst av både svenske og norske barn i alderen 4-6 (se også Linell og Jennische 1980, s. 21 og 35). Også if. undervisningsplanen for Oslo folkeskole for 1940 (s. 54) skal en i de første klassene legge særlig vekt på å innøve "en rein uttale" av disse 4 lydene. Men kje-lyden kommer likevel i en klasse for seg. Bl.a. erstattes den svært ofte med sje, som altså vanligvis må være lært før kje. F.eks. heter det i Vanvik 1979 (s. 40) at "/q/ er normalt det siste fonem som utvikles hos østnorske barn. Det er gjerne etablert ved 8-9-års alderen. Før den alderen blir vanligvis /s/ brukt i stedet for /q/". Også Preus 1982 sier (s. 10) at "Kj-feil er svært vanlig hos skolebarn, især i østnorske og trønderske dialekter. Lyden erstattes som regel med skj-lyd". Det er velkjent at når barn har problemer med en lyd, bruker de en annen lyd i stedet, som regel den som auditivt ligger nærmest (/l/ eller /j/ for /r/, /t/ for /k/, /d/ for /g/ o.l.). I dette tilfellet må [ʃ] opplagt være nærliggende å ty til som erstatning for [k].

Men her er det forskjeller mellom østnorske og vestnorske barn, noe en også skulle vente ut fra dialektforholdene. Som vi har sett, har tradisjonell vestnorsk strengt tatt verken sje-lyd eller kje-lyd som enkle lyder (frikativer). F.eks. sier Preus 1982:10 at "Det er lettere å holde de to lydene fra hverandre i de dialektene der skj-lyd uttales med tydelig j (i sørlandske og sørvestlandske dialekter), og kj-lyden lages med et sterkere press mot ganen" (det siste sikter trolig til en uttale med affrikat). Dette stemmer med funn som blir referert i Mjaavattn 1986:235 og Feilberg m.fl. 1988:220 - som bygger på det samme materialet - om at vestnorske 4-åringer mestret kje langt bedre enn østnorske. If. Feilberg m.fl. henger dette sammen med at vestnorsk ikke har noen sje-lyd, slik at frikativ-rekka her er enklere. En annen forklaring er at affrikaten er lettere å uttale enn [k], jf. at Vanviks datter Hilde stundom uttalte frikativer - bl.a. [kʃ] - som affrikater, noe Vanvik 1971 forklarer (s. 287 og 308) med at man lettere finner den rette tungestillinga med en plosiv (der tunga berører munntaket) enn med en frikativ.

Dessuten er ikke frikativ-rekka enklere i vestnorsk lenger. Kje-lyden har for lengst slått gjennom i sentrale vestnorske mål, og i dag gjør også sje-lyden sitt inntog blant ungdommer

iallfall på Vestlandet, slik vi har sett i del I. Det gjelder også de 4-åringene Feilberg m.fl. og Mjaavatn viser til, if. Mjaavatn 1986:236. If. Mjaavatn (1986:237) brukes sje-lyden likevel ikke som erstatningslyd for kje-lyden blant vestnorske barn; i stedet kan [k_ɥ] og [s] byttes om (blant større barn i Bergen kan sje og kje derimot byttes om, se pkt. 6.2 nedafor). Og ikke minst: På Vestlandet kan ombytinga av sje og kje gå begge veier, slik at kje brukes istedenfor sje, ikke bare omvendt (mer om det i pkt. 6.2). If. Mjaavatn 1986:235 er f.eks. uttalen [k_ɥ] for "sjø" så vanlig i Bergen at han ikke regner den som feil uttale, liksom uttalen [ʃer] for "ser" i Trøndelag (det kan likevel ikke være riktig å jamstille de to uttalene, i og med at [ʃer] er den tradisjonelle dialekt-uttalen i Trøndelag mens [k_ɥ] på Vestlandet er en uttale som bare forekommer hos enkelte barn og ungdommer og neppe kan sies å representere en sosial norm). Begge disse tingene, både at sje for kje ikke er så vanlig på Vestlandet, og at det omvendte er ganske vanlig, må skyldes at sje-lyden er en helt ny lyd i vestlandsk, som ennå ikke er fullt etablert i lydsystemet.

Vanvik 1971 er en detaljstudie av lydutviklinga til dattera Hilde, og skillet mellom sje og kje har en stor plass i framstillinga. Hilde lærte seg sje-lyden og andre retroflekser ca. 3,5 år gammel (s. 300); før det hadde hun brukt [s] og til dels [h] i stedet. Men kje-lyden sleit hun med i ca. 4 år etter det, enda hun ikke hadde noen sein språkutvikling, snarere tvert imot. Vanvik sier (s. 306) at skillet mellom sje og kje "...is practically the only phonetic-phonemic problem from the age of 4 to the age of 7 1/2...". Rett nok kunne hun uttale lyden, iallfall av og til og spesielt når hun ble bedt om det, alt fra hun var litt over 4 år (s. 303), men hun brukte ofte sje eller en mellomlyd i stedet, og fortsatte altså med dette i over 3 år. Etter hvert begynte hun også å bruke kje for sje av og til. Vanviks kommentar (s. 305) er "She seems to think that she must not use [ʃ] any more in initial position". Bl.a. viser hun "much confusion" når hun skal lese opp ei liste med sje- og kje-ord i alderen 6 år og 3 mndr. (s. 308). I de seinere stadiene bruker hun både sje for kje, kje for sje og en mellomlyd, men mest det første. Vanviks kommentar til at hun flere ganger uttaler "tjuvstart" med sje-lyd er "Influence from playmates" (s. 310) og "H. thinks that it is really called [ʃu:sta:tʃ]" (s. 311).

For å prøve å finne ut noe mer konkret om hvor utbredt ombytinga er, har jeg forhørt meg hos logopeder knytta til skolen i både Oslo og Kristiansand om det fins noen statistikker om dette, men har ikke klart å oppspore noen. Men jeg har fått en del muntlige opplysninger av Lilly Skaug, som er lektor i spesialpedagogikk i Oslo kommune og har arbeidet som logoped ved noen grunnskoler i den sørøstre delen av Oslo i en årrekke. Bl.a. har hun testet

uttalen hos ca. 3000 barn i 1., 4. og 9. klasse ved hjelp av bildeprøver. If. Skaug var kje-lyden det eneste uttale-problemet hun møtte hos disse barna, men det var til gjengjeld stort. I 1. klasse har ca. 50 % av barna problemer med lyden, stort sett slik at de bruker sje i stedet. I 4. klasse er andelen sunket til gjennomsnittlig 2-3 elever i hver klasse på ca. 20, dvs. 10-15 %, og den samme andelen anslår hun i 9. klasse. Vi kan vel konkludere med at skillet mellom sje og kje er i særklasse det vanskeligste punktet å lære i norsk og svensk fonologi.

5. Kje-lyden - en vanskelig lyd?

At skillet mellom de to lydene er et problem for både norske barn og utlendinger, er ikke uventet, for lydene er svært like. Andréson 1980 sier (s. 101) at uttalen av [ʃ] (uttalt uten "glidelyd", dvs. [j]), og [ç] ligger "meget nær hverandre fysiologisk" i Bergen, i motsetning til i Oslo, der tilbaketrekkinga av tungebladet vil skille sje skarpt fra kje. Men det er vel ikke den event. fysiologiske eller artikulatoriske forskjellen som er avgjørende her, men den akustiske og auditive. Og hva det angår, er lydene meget like over alt, og ikke bare i Bergen. If. Lindblad 1980 (s. 80) er den retroflekse varianten av sje, [ʃ], og den vanligste varianten av kje-lyden i svensk, [ç], akustisk "mycket lika" og perseptorisk "påfallande lika". I tillegg er det gradvise overganger mellom lydene, if. Lindblad (s. s.): "Det finns talare med mellanformer mellan [ʃ] och [ç] som realisation av tje-fonemet. [...] Det är rimligt att anta att kontinuiteten längs [ʃ]-[ç]-skalan bidrar till svårigheten med den aktuella kontrasten, förutom den ringa skillnaden i och för sig mellan ljuden". I så fall er det ikke merkelig om motsetninga er ustabil, og at den stiller store krav til språkbrukernes evne til først å høre og dernest lage forskjellen.

Disse omstendighetene forklarer at barn og utlendinger har problemer med skillet, men ikke hvorfor det i praksis er kje-lyden som er problemet. Vanvik mener (1971:305, 1979:40) at årsaka til at norske barn lærer kje-lyden seint, er at denne lyden har en defekt distribusjon i standard østnorsk, hvor den ikke forekommer i utlyd - det er for øvrig vanlig i all norsk - og bare i ett ord ("bikkje") i innlyd. Men mange lyder har en defekt distribusjon uten at det synes å gjøre dem spesielt vanskelige å lære. F.eks. forekommer også [h] bare i framlyd, men [h] er likevel en av de tidligste konsonantene barn lærer. Derimot kan det tenkes at frekvensen spiller en rolle - sje er opplagt en mye vanligere lyd enn kje, dels fordi den også forekommer ettervokalisk og dels fordi den realiserer sekvensen /r + s/ over ordgrenser, slik at en mengde syntagmer (far sin, har sett o.l.) blir uttalt med sje sjøl om lyden ikke forekommer i noen av

ordene i og for seg.

Men først og fremst skyldes vel læringsproblemet artikulasjonen - at kje er en vanskelig lyd å lage, slik både tidspunktet for læring og utbredelsen i verdens språk skulle tyde på. Jf. Lindblad 1980, som mener (s. 113) at det er "...rimligt att anta att [ɛ] är svårare att producera än andra sibilanter redan i och för sig" (Lindblad regner kje-lyden som sibilant). Kje er nemlig en baktungelyd, og baktungelyder læres generelt seint. F.eks. heter det i Jakobson 1972 (s. 47) at "It is apparently a universal fact [...] that palatovelar sounds develop in child language only after dental sounds" (som igjen læres etter labiale). Jakobson gir eksempler fra ulike språk på at barn erstatter baktungelyder (palataler og velarer) med framtungelyder, f.eks. /k/ med /t/ - jf. norsk barnespråk "dutt" for "gutt", eller feiltypen "fronting" i f.eks. Feilberg m.fl. 1988 (s. 121). Og årsaka til det må være at baktungelyder er vanskeligere å lage enn leppe- og framtungelyder, jf. at framtunga if. Lindblad 1980 (s. 32, 43 og 126) er den delen av taleapparatet som vi har best herredømme over og følsomhet i.

At kje-lyden skulle være så vanskelig å lage, er kanskje litt uventa, for [k̟] regnes vanligvis som den ustemte parkonsonanten til [j], og [j] synes ikke å være en spesiell vanskelig lyd. Men [j] regnes også stundom som en "halvvokal" eller "frikasjonsløs kontinuant" og ikke som en frikativ, og i alle fall har ustemte frikativer if. Lindblad (1980, s. 38) som regel en sterkere friksjon enn tilsvarende stemte, for å oppveie stemmetapet. I dette tilfellet kommer kanskje også "sibilant-faktoren" i tillegg, dvs. at en konsentrert luftstrøm rettes mot baksida av tennene slik at en sekundær hvisling oppstår i tillegg til friksjonen i innsnevringa (Lindblad 1980, s. 15). Og sibilanter er generelt vanskelige lyder som krever en stor grad av presisjon, if. Lindblad (1980, s. 15-16). Dette kan forklare hvorfor /s/, /ʃ/ og /ʃ̟/ er blant de 4 norske og svenske konsonantene som læres sist, i tillegg til (rulle-)/r/. Men for kje-lyden kommer i tillegg at den er en baktungelyd, og at den er auditivt nokså lik sje-lyden. Dersom de to lydene er i ferd med å falle sammen, er det ikke merkelig at det er [k̟] som står for fall.

6 Noen tidligere undersøkelser av sje- og kje-lydene hos skolebarn.

6.1 I Göteborg.

Talepedagogen Tengby undersøkte elever fra 1., 3. og 6. klasse ved noen skoler i Göteborg mht. til uttalen av sje-lyden, og kom bl.a. inn på sammenblanding av sje- og kje-lyden (Tengby 1981). Mht. det siste var resultatet (s. 31) at i alt 9 % av elevene hadde problemer med skillet, på den måten at de ikke kunne uttale kje (alle hadde en sje-lyd). I

stedet brukte de for det meste sje, særlig den auditivt nærliggende varianten [ʃ], men også [s] ble brukt i stedet. Andelen av elever med sje/kje-problemer sank jevnt fra 18 % i 1. klasse gjennom 7 % i 3. klasse til 3 % i 6. klasse. I Göteborg synes altså de fleste å ha mestret skillet i 13-års-alderen.

6.2 I Bergen.

Når det gjelder uttalen av /s(k)j/-ord i Bergen, regner som nevnt både Andrésen 1980 (s. 88) og Johannessen 1983 (s. 6) med tre uttaler, nemlig [sj], [ʃj] og [ʃ], mao. en uassimilert, en delvis assimilert og en assimilert uttale. Mht. uttalen av /kj/-ord er frikativ det vanlige i Bergen i dag, men en uttale med affrikat forekom også i materialet, if. Andrésen (s. 88), og likeså if. Johannessen 1983 (s. 22). Tidligere har frikativ/affrikat vært regna som et skillemerke mellom Bergen og bygdemåla rundt ("strilemåla"), men dels pga. innflytting og dels pga. utvidelse av bygrensene fins det i dag mange opprinnelige "striler" i Bergen, og rester av den gamle vestlandske uttalen er bare å vente.

Andrésen undersøkte opptak av ungdomsskoleelever (14-17 år) fra Bergen, og fant at de til dels brukte sje- og kje-lydene feil (i tillegg til at uttalen av begge kunne variere). De kunne bruke sje for kje, f.eks. i "kjøpt", og kje for sje, f.eks. i "sjelden". Samme ordet kunne være uttalt én gang med sje-lyd, en annen gang med kje-lyd. Men eksemplene var "spadiske og få" (s. 89), og i andre ord kunne lydene være brukt riktig. Dessuten forekom if. Andrésen (s. 94) en mellomlyd mellom [ʃ] og [ç].

Andrésen refererer også en lytteprøve han gjorde med noen ungdomsskoleelever i 13-års-alderen, der informantene først leste inn setninger med minimale par av typen "sjapp/kjapp" og seinere skulle identifisere ordene ved avlytting (i lyttetesten deltok også to fonetikere). Riktig svar varierte mellom 88 og 56 %; ved en prøve på de samme setningene innlest av en 16-åring og avlyttet av en av 13-åringene og fonetikerne kom prosenten opp i 95-97. Andrésens konklusjon er ikke helt klar; det heter (s. 99) at "Realisasjonene av de to fonem /ç/ og /ʃ/ er i alminnelighet auditivt forskjellige", men samtidig at den auditive gjenkjennelsen hos de tre informantene er "sterkt redusert". Videre antyder Andrésen (s. 100) to mulige tolkninger, nemlig at informantene avviker fra det normale i enten bruken av fonemene - de har begge, men galt fordelt på ordformene - eller i uttalen (realisasjonen) av fonemene, dvs. at de uttales likt eller slik at de overlapper. I det siste tilfellet er de i ferd med å få et sammenfall, og Andrésen heller til den siste tolkninga.

Andrésens metode ble kritisert av Slethei 1981, som bruker statistikk på resultatene, men uten å finne entydige tendenser mht. spørsmålet om sammenfall. Slethei viser likevel (s. 201) at de tre ungdommene identifiserer signalene like godt som de to voksne fonetikerne, og det svekker hypotesen om et begynnende sammenfall. Sletheis konklusjon (s. 203) er da også at "En hypotese om en begynnende nøytralisering av opposisjonen /ç/ : /ʃ/ underbygges ikke entydig av resultatene. Resultatene inneholder elementer som kan svekke en slik hypotese".

En kunne også kritisere Andrésen for at han ikke forsøker å analysere de tre informantenes uttale av de to aktuelle lydene, enda det vel må være helt avgjørende her. Dersom en eller flere av dem ikke har noen forskjell, eller liten forskjell, mellom uttalen av framlyden i "sjapp" og "kjapp", er det ikke overraskende at det blir mange feil i lytteprøva. Slethei er inne på problemstillinga når han sier (s. 202) at "Det er tydeligvis lettere å identifisere riktig når A taler enn når de to andre taler" (sjøl om A var den som identifiserte dårligst av de tre). Dette kunne skyldes at A faktisk skilte tydelig mellom de to lydene, mens de andre ikke gjorde det, eller gjorde det i mindre grad. Men Andrésen kommenterer ikke informantenes uttale av sje- og kje-lyden.

Johannessen 1983 undersøkte fenomenet i det samme materialet, som også omfattet noen eldre informanter, mer systematisk, bl.a. med bruk av statistikk. Johannessen fant at ombytting forekom bare blant ungdommene - litt over halvparten av dem (48 av 92). Men det var ikke så mange tilfeller av ombytting - bare 182 av totalt 7170 forekomster av sje eller kje. Også if. Johannessen (s. 23-24) var det ingen informant som bytta om konsekvent, dvs. ingen med bare sje eller bare kje. De aktuelle ungdommene veksla mellom riktige og gale former, ofte i det samme ordet, f.eks. [çænte] eller [ʃænte] (kjente). Ombyttinga kunne skje begge veier, men sje for kje (typen "skjendis") var mer vanlig (106 eksempler) enn omvendt (typen "kjipsreder", 76 eksempler). 36 av de 48 var konsekvente mht. ombyttingstype - 20 hadde bare typen "skjendis" og 16 bare typen "kjipsreder". De 12 andre hadde begge typene.

Ved typen "skjendis" var framlyden som regel uttalt som [ʃj] (83 av 106 eksempler), og bare ett eksempel var med [sj] (s. 19). Full assimilasjon til rein sje-lyd synes altså ikke å være en forutsetning for sammenblandinga av sje og kje (Johannessen mener at [ʃj] kan være et kompromiss mellom [ʃ] og [ç]). Ombytting var vanligere i framlyd (67 % av eksemplene) enn i inn- og utlyd, særlig typen "kjipsreder" med 82 % av tilfellene (s. 15). Det er kanskje ikke så uventa, siden kje nesten bare forekommer i framlyd. Jenter hadde mer ombytting enn gutter, særlig typen "skjendis" - 30 jenter, 18 gutter (s. 20). Johannessens forslag til forklaring

er "...at det i visse jentekretsar er på moten å vere "fin"", noe som impliserer at uttalene [Sj] eller [ʃ] regnes som "fine" i Bergen. Mht. sosialgrupper var det små forskjeller (s. 21). Av bydelene hadde Arna, der de fleste informantene if. Johannessen (s. 22) uttalte kje som affrikat, minst ombyting.

Det eneste jeg syns er påfallende i disse resultatene, er at det blant de 48 ikke var noen som bare hadde sje-lyd og manglet kje. Det tyder ikke på at et fullstendig sammenfall er nært forestående i Bergen. Sjøl har jeg et kassett-opptak, tatt opp rundt 1985, av en samtale mellom to 15-åringer fra Bergen, en gutt og ei jente. Begge bruker bare rein sje-lyd i /s(k)j/-ord i opptaket, og jenta har en normal fordeling av sje og kje. Men gutten bruker sje-lyd også i /kj/-ord, og sier tydelig /iʃʂe/ for "ikkje" (2 ganger), /ʂedli/ for "kjedelig" (2 ganger), og /ʂænnte/ for "kjente" (1 gang). Han bruker overhodet ikke kje-lyd i prøva. Det beviser selvsagt ikke at han ikke har kje i lydsystemet sitt, men det kan tyde på det.

6.3 I Stavanger.

If. Helge Orndal i Jahr 1990 (s. 195) har det i det seinere blitt rapportert at framlyden i /s(k)j/-ord og /kj/-ord kan bli uttalt likt blant barn i Stavanger. Ved universitetet i Bergen er det nylig skrevet en mellomfagsoppgave om dette fenomenet i Stavanger (Hegland 1992). Hegland undersøkte uttalen av sje- og kje-ord hos 6 6.-klassinger, fire gutter og to jenter, dels i fri samtale og dels i opplesning av setninger med sje- og kje-ord. If. Hegland (s. 3) har Stavanger en frikativ kje-lyd, mens Karmøy utafor byen har affrikat. Hva sje-lyden angår, brukte alle de 6 ungdommene (samt Hegland sjøl, som er fra Stavanger) rein sje-lyd istedenfor det tradisjonelle /sj/ (s. 8). Som i Bergen fant hun ombyting begge veier, men mest sje for kje. Av resultatene (s. 6-11) kan nevnes disse:

1. Sje for kje, a) i fri samtale (til sammen 129 kje-forekomster): gjennomsnittlig ca. 80 % sje, varierende fra 100 % (3 informanter, derav begge jentene) til ca. 33 %. Alle ungdommene hadde altså noe ombyting. b) I opplesning (til sammen 49 kje-forekomster): Her hadde 5 informanter 100 % sje, 1 hadde 22 % (den som hadde 33 % i fri samtale). Gjennomsnittet blir 87 %. Informantene hadde mao. mer sje for kje ved opplesning enn ved fri samtale, og det er vel nærmest det motsatte av det man venter. Opplesning er jo en mer formell talesituasjon, der de fleste bevisst eller ubevisst vil prøve å skjerpe seg og uttale ordene "korrekt". Samla % sje for kje (178 kje-ord) blir ca. 82.

2. Kje for sje, a) i fri samtale (til sammen 41 sje-forekomster): gjennomsnittlig ca. 34

% kje, varierende fra 100 % (1 informant) til 0 (3 informanter, derav begge jentene). Én informant veksla mellom sje og kje i samme ordet: /\$yda/ eller /ǧyda/ (skyte, v). b) I opplesning (til sammen 50 sje-forekomster): 5 av informantene hadde ingen forekomster av kje-uttale, 1 (en gutt) hadde 12,5 % (mer ved 2. gangs lesning). Her var det mao. vesentlig mindre ombyting enn ved fri samtale, og dette var vel et mer ventet resultat. Det ser altså ut til at det er lettere å ta seg sammen og uttale sje-ord riktig når det gjelder, enn å skjerpe seg ved uttalen av kje. Også dette viser at det primært er kje-lyden som er problemet. Samla % kje for sje (91 sje-ord) blir ca. 19.

Vi ser at også her er det vesentlig mer sje for kje enn det omvendte - over 80 % mot snau 20. De to jentene var blant dem som hadde mest sje for kje, men brukte ikke kje for sje. Men ombyting generelt synes å være vesentlig mer utbredt enn i Bergen, om en skal dømmе etter disse 6 ungdommene. Heglands konklusjon (s. 11) er at ".../ǧ/ framleis er til stades i foneminventaret til somme av informantane", men at lyden "...er i ferd med å bli vekke i foneminventaret til yngre språkbrukarar i Stavanger".

6.4 I Oslo.

Ombyting av sje og kje er velkjent også i Oslo, men her synes det normalt å være sje for kje, altså typen "skjendis", ikke omvendt (event. kan lydene falle sammen i en mellomlyd, jf. nedafor). Rett nok finner en eksempler på at også østlandske barn kan bruke kje for sje når de først har klart å mestre kje-lyden. Vanvik 1971 gir (s. 305) flere eksempler fra sin datter Hilde, og forklarer fenomenet som "overcompensation", dvs. hyper-korrekthet. Men Hilde brukte likevel mer sje for kje enn omvendt, og blant større barn vil trolig en slik hyper-korrekthet være uvanlig.

Osnes 1992 gjorde en liknende undersøkelse i Oslo som Hegland i Stavanger. Hun undersøkte 6 14-åringar, 2 gutter og 4 jenter, fra Vålerenga, mht. deres uttale av kje-lyden (deres uttale av sje undersøkte hun ikke fordi hun mente kje for sje stort sett ikke forekommer i Oslo). Den ene gutten hadde vokst opp i Gudbrandsdalen til han var 8, de andre var født og oppvokst på Vålerenga. Osnes gjorde opptak av ungdommene dels under en fri samtale med et varierende antall kje-ord og dels ved opplesning av noen setninger med i alt 13 kje-ord. Jeg har sammenfattet resultatene i tabell 1, som bygger på framstillinga på s. 5-7 i Osnes 1992 (noen gale prosenttall er retta). "Ubestemmelig" vil si at lyden ikke kunne bestemmes entydig som enten sje eller kje (at inf. nr. 2 hadde 15 kje-ord ved opplesning, skyldtes at

vedk. rettet seg og gjentok to av ordene).

Tabell 1: Andel sje for kje blant 6 14-åringer fra Oslo (etter Osnes 1992).

Informant	Ved samtale					Ved opplesning				
	Ant. kje-ord	Uttalt med /s/		Ubestemmelig		Ant. kje-ord	Uttalt med /s/		Ubestemmelig	
		Ant.	%	Ant.	%		Ant.	%	Ant.	%
1	28	27	96.4	1	3.6	13	13	100	-	-
2	22	4	18.2	-	-	15	3	20	-	-
3	34	32	94.1	1	2.9	13	12	92.3	-	-
4	12	-	-	-	-	13	-	-	-	-
5	25	23	92	1	4	13	3	23.1	5	38.5
6	25	12	48	-	-	13	5	38.5	4	30.8
Totalt	146	98	67.1	3	2.1	80	36	45	9	11.3

Vi ser at det bare var informant nr. 4, som var gutten fra Gudbrandsdalen, som ikke hadde noen tilfeller av sje eller en mellomlyd for kje i noen av prøvene. Alle de andre hadde sje-lyd i varierende grad ved begge prøvene, samt enkelte tilfeller av ubestemmelige lyder, særlig ved opplesning (inf. nr. 5 og 6). 3 stykker, alle jenter, uttalte nesten alle kje-ordene med sje (92-96 %), én (den andre gutten) ca. halvparten (48 %) og én ca. en femdel (18 %). Informant nr. 1 uttalte ikke tydelig kje i noen av kje-ordene (i alt 41 stykker) i noen av prøvene. Det kan tyde på at hun ikke kunne uttale lyden overhodet.

De to andre med høyest prosent brukte kje én gang hver i samtalen (av henh. 34 og 25 forekomster), og skulle da mestre lyden i prinsippet, om de ikke bruker den noe større i praksis. Den ene av disse presterte en kje-lyd også i opplesninga, men uttalte de resterende 12 med sje. Den andre brukte derimot bare 23 % sje-lyd i opplesninga, men hadde til gjengjeld nesten 40 % mellomlyd mellom sje og kje, og like mye kje-lyd. Det virker som om

denne informanten her tok seg kraftig sammen og prøvde å uttale kje, uten å få det til i alle tilfellene. Noe av den samme tendensen kan merkes ved inf. nr. 6. Det er særlig dette som gjør at gjennomsnittet sje for kje blir lavere ved opplesning enn ved samtale, henh. 45 og 67 % (uten inf. nr. 4 blir tallene 53.7 og 73.1). I alle fall må en si at omfanget av ombytting hos disse ungdommene fra Vålerenga var uventa stort, særlig om vi ser bort fra han som var oppvokst i Gudbrandsdalen og derfor er utypisk. Og sjøl om bare to gutter, derav én utypisk, er lite å generalisere fra, kan det se ut som om ombytting er særlig utbredt blant jentene på Vålerenga.

7 Min egen undersøkelse av skolebarn i Oslo.

7.1 Formål og metode.

Jeg ønsket å finne ut om omfanget av denne ombyttinga blant barn og ungdommer som skulle være over språklæringsstadiet, virkelig er så stort i Oslo som bl.a. undersøkelsen til Osnes tyder på. Mitt eget inntrykk er nemlig at det er det ikke, men så er jeg heller ikke så godt kjent på Vålerenga, og det kan tenkes at omfanget varierer, bl.a. mellom ulike bydeler. Derfor hadde jeg lyst til å undersøke et større antall ungdommer i ulike aldersgrupper og fra ulike bydeler, for å se om det er noen forskjeller mellom gruppene. Det talte for å bruke spørreskjema-metoden. Men samtidig ville jeg også sjekke resultatene ved å lytte på et mindre antall ungdommer.

Jeg laget da ei lita spørreliste som jeg lot elever ved 6 Oslo-skoler fylle ut seinvinteren 1993 (vedlegg 1). Lista besto av 7 par setninger med sje- og kje-ord som var minimale par, f.eks. "sjekk" og "kjekk", og elevene skulle krysse av for om de mente de sjøl uttalte ordene likt eller ulikt (det ble selvsagt presisert at det gjaldt deres egen dagligtale, ikke "riktig" uttale el.l.). Svaret "lik uttale" tar jeg da som uttrykk for at begge ordene uttales med sje. Lista ble utfylt av i alt 134 elever, derav 116 med norsk som morsmål, og det er de siste undersøkelsen primært gjelder. På den ene skolen fikk jeg kontakt med en interessert lærer, som ga meg anledning til å møte opp i klassen og ta en leseprøve med hver enkelt elev. Denne prøva supplerte jeg seinere med leseprøver med elever fra andre skoler. Resultatet av disse prøvene blir gitt for seg nedafor (pkt. 7.5). For den klassen som deltok i både spørre-undersøkelsen og leseprøva, kan leseprøva fungere som en kontroll av resultatene av spørre-undersøkelsen.

Dels for at ikke hensikten med undersøkelsen skulle komme alt for klart fram og dels for å få et slags mål på hvor pålitelige svarene var, var setningene med sje- og kje-ord blandet

med setninger med en del andre ordpar som også blir skrevet ulikt, dels minimale par som "vist" og "visst", og dels ord som blir uttalt likt, f.eks. "hjul" og "jul". Den siste partypen håpet jeg også kunne motvirke skriftbildets innvirkning, fordi elevene her burde bli oppmerksomme på at ord som skrives ulikt, ikke nødvendigvis blir uttalt ulikt. Resultatet fra denne delen av undersøkelsen er gitt i pkt. 7.4.2, sjøl om den ikke angår problemstillinga direkte. Som sagt kan den gi et inntrykk av hvor sannferdig elevene svarte, fordi jeg her mener å kjenne "fasiten", den virkelige uttalen deres.

Det er selvsagt prinsipielt problematisk med slike utspøringer, siden det en da undersøker, ikke er informantenes faktiske språkbruk, verken som sender eller som mottaker, men bare hva de tror er deres egen språkbruk. Og det samsvarer ikke nødvendigvis helt med den faktiske språkbruken. Bl.a. kan uvedkommende faktorer som skriftbildet eller norma for voksenspråket spille inn, slik at informantene tror de uttaler ordene forskjellig fordi skrivemåten er forskjellig, eller fordi de "skal" uttales forskjellig/blir uttalt forskjellig av de voksne. Resultatene av denne delen av undersøkelsen må derfor ikke tas alt for bokstavelig.

Et problem med sjølve spørsmålsstillinga i undersøkelsen kom jeg på etterpå: Det kan tenkes at en del av ungdommene ikke har en konsekvent uttale av de aktuelle ordene, først og fremst kje-ordene, men uttaler dem snart med den ene lyden og snart med den andre, slik ungdommene fra Bergen og Stavanger gjorde. I så fall blir det vanskelig å svare på et spørsmål om f.eks. "sjekk" og "kjekk" uttales likt eller ulikt, siden svaret da blir "både - og". En av elevene løste dette problemet på en fornuftig måte, nemlig ved å krysse av for både likt og ulikt ved to av parene ("skjenne/kjenne" og "skjele/kjele"), og kommentere "Noen ganger likt, noen ganger forskjellig". Men event. andre av samme type har følt seg tvunget til å velge, og dette kan ha ført til inkonsekvens i svarene. Undersøkelsen kan derfor ikke si noe sikkert om omfanget av sje for kje, bare gi en pekepinn. Det er vel rimelig å anta at elevene jamt over bruker noe mer sje for kje enn de oppga. Men event. forskjeller mellom ulike elevgrupper skulle likevel komme fram, for det er ingen grunn til å tro at enkelte elevgrupper svarte mer eller mindre sant enn andre.

7.2 Inndeling av informantene.

For å finne ut om det dreier seg om et noe forsinka barnespråk eller om en språkendring, er det nemlig av interesse å sammenlike ulike aldersgrupper og se om de "vokser det av seg", slik Tengbys Göteborg-elever gjorde (jf. pkt. 6.1). Dersom det ikke er

noen særlig "progresjon" gjennom skolealderen og mange fortsatt har med seg "feilen" ut av skolen, må vi ha med en språkendring å gjøre. Ellers kan det være snakk om et spesielt vanskelig språklærings-problem. Jeg valgte derfor 5. klasse på ungdomsskolen, dvs. 11-åringer, 9. klasse på ungdomsskolen, dvs. 15-åringer, og 3. klasse på videregående skole, dvs. 18-åringer.

Videre ble elevene bedt om å opplyse om kjønn, siden det kunne være av interesse å se om det var kjønnsforskjeller på dette punktet. Flere undersøkelser av barnespråk har vist at gutter generelt gjør flere fonologiske feil enn jenter, bl.a. i uttalen av frikativer (Feilberg m.fl. 1988:218 og 222-223), og at forsinket språk-utvikling er betydelig vanligere hos gutter enn hos jenter (Linell og Jennische 1980:70). Det samme kunne tenkes å være tilfelle her, sjøl om det her dreier seg om større barn og ungdommer. På den andre sida viste Bergensundersøkelsen (pkt. 6.2) at akkurat denne feilen der var mest utbredt blant jentene, og både Heglands og Osnes' undersøkelse (pkt. 6.3 og 6.4) kan tyde på det samme.

Endelig valgte jeg to klasser på hvert klassetrinn, fra ulike skoler, en "Vestkant"-skole og en "Østkant"-skole. Det gjorde jeg fordi jeg hadde en hypotese om at norske barn fra skoler og bydeler med mange innvandrere kanskje vil ha mer av denne feilen enn andre norske barn, siden de fremmedspråklige elevene stort sett ikke har kje-lyden i sitt eget morsmål (jf. pkt. 3 ovafor) og derfor må antas å ha enda større problemer med denne lyden enn norske barn. Bl.a. sier Tengby 1981 (s. 35) at en del av de barna som har problemer med skillet sje/kje, har et anna hjemmespråk enn svensk. Og i Oslo er det slik at innvandrerne, særlig de fra Asia, for det meste holder til i de tradisjonelle arbeider-bydelene på "Østkanten". Elevene måtte derfor krysse av på skjemaet om de hadde lært norsk som morsmål/førstespråk eller fremmedspråk/andrespråk. Hensikten med undersøkelsen var primært å undersøke uttalen hos barn med norsk som morsmål, men til jamføring har jeg likevel sett på svarene fra de fremmedspråklige elevene (pkt. 7.4.3).

Av de videregående skolene valgte jeg Persbråten som representant for skoler/bydeler med få innvandrere og Foss som representant for skoler/bydeler med mange innvandrere. Det siste viste seg å være et uheldig valg. Rett nok er det relativt mange fremmedspråklige elever på skolen (ca. 160, fikk jeg opplyst), men det var ikke så mange i den klassen jeg ble tildelt, og bare en av dem var til stede da undersøkelsen ble gjort. Og - hvilket var verre - elevene var ikke fra strøket der Foss ligger, men kom fra hele byen. Omvendt hadde også klassen fra Persbråten 1 fremmedspråklig elev. Som representant for ungdomsskoler med få fremmed-

språklige elever valgte jeg Tåsen, og for ungdomsskoler med mange fremmedspråklige Vålerenga. Dette valget var jeg heldigere med, for klassene fra Tåsen hadde ingen fremmedspråklige elever og klassene fra Vålerenga hadde mange - nesten halvparten (derfor er det mange færre norskspråklige informanter i de to Vålerenga-klassene enn i de andre). Klassene på hvert trinn ble valgt av skolene.

Dermed får jeg tre sosiale variabler: 1. klassetrinn/aldersgruppe: 5. klasse, 9. klasse og videregående, 2. bydel/skoletype: "Vestkant-" og "Østkant"-skoler, eller skoler med henh. få og mange fremmedspråklige elever, 3. kjønn.

7.3 Presentasjon og utregning av resultatene.

Svarene på spørreskjemaet kan presenteres på to ulike måter, med utgangspunkt i enten den enkelte informanten eller det enkelte ordparet. Vi kan enten se hvordan hver informant har svart på samtlige ordpar, eller hvordan samtlige informanter har svart på hvert ordpar. Jeg har primært gjort det på den første måten. Jeg har sett på hvordan informantene har svart på alle ordparene sett under ett, nærmere bestemt hvordan de fordelte seg på visse svartyper som var interessante, f.eks. hvor mange som svarte at de uttalte alle sje/kje-parene ulikt. Dette er presentert i form av tabeller i teksten. Men jeg har også sett på hvordan informantene har svart på hvert enkelt ordpar, med et gjennomsnitt for alle ordparene av hver av de to typene, sje/kje-parene og kontrollparene. Her ser en f.eks. hvor mange som svarte at de uttalte "sjekk" og "kjekk" ulikt. Dette er gitt som vedlegg til slutt, men blir kommentert i teksten.

For lettere å kunne sammenlikne gruppene og samtidig ikke få alt for mange tall, har jeg oppgitt alle resultatene i prosent med én desimal. I vedleggene står "G", "J" og "T" for "gutter", "jenter" og "totalt", tallene i parentes i både tabeller og vedlegg er antallet i hver gruppe. F.eks. betyr tallet "85.7", det første tallet i vedlegg 2, at 85.7 % - i dette tilfellet 12 av 14 - av guttene på 5. klasse på Tåsen svarte at de uttalte "sjekk" og "kjekk" ulikt. Gjennomsnittstallene nederst bygger ikke på absolutte tall, men er gjennomsnittet av prosentallene over. I oversikten over resultatene behandler jeg først resultatene av spørreundersøkelsen og deretter av leseprøvene. Under punktet om spørreundersøkelsen omtaler jeg først sje/kje-parene og deretter kontrollparene for de norskspråklige elevene, mens de fremmedspråklige omtales for seg til slutt.

7.4 Resultatet av spørre-undersøkelsen.

7.4.1 For sje/kje-parene.

På de 7 sje/kje-parene i spørreskjemaet under ett kan informantene gi 8 mulige typer svar, nemlig alt fra "ulik uttale" på alle 7 parene til "lik uttale" på alle parene. De som gir disse "yttersvarene", er konsekvente, de andre ikke. For å lette oversikten har jeg delt svarene i 3 klasser: de som svarer at de uttaler 1. alle 7 parene ulikt, 2. 6-5 (dvs. de fleste) av parene ulikt, 3. 4-0 (dvs. få eller ingen) par ulikt. Gruppe 1 skiller etter eget utsagn konsekvent mellom de to lydene, gruppe 2 skiller som regel, men kan bomme av og til, og gruppe 3 skiller etter eget utsagn stort sett ikke. Samme inndeling har jeg gjort med svarene på kontroll-parene, men her er det interessante ikke om informantene svarer "lik" eller "ulikt", men om de svarer riktig på spørsmålet eller ikke. Og riktig svar kan stundom være "lik uttale", f.eks. ved paret "hjerne - gjerne", og stundom "ulik uttale", f.eks. ved paret "være - verre" (mer om hva jeg regner som riktig og galt svar i pkt. 7.4.2). Jeg har regnet ut prosentandelen svar av hver type i hver av de aktuelle informant-gruppene, og satt tallene opp i tabell 2.

Tabell 2: Norskspråklige elever - fordeling i ulike svalggrupper.

Klassetrinn og skole		Elev-grupper	Sje/kje-parene % "ulik uttale"			Kontroll-parene % rett svar		
			7 par	6-5 par	4-0 par	7 par	6-5 par	4-0 par
5. klasse	Tåsen	Gutter (14)	57.1	28.6	14.3	57.1	42.9	-
		Jenter (7)	57.1	42.9	-	14.3	85.7	-
		Totalt (21)	57.1	33.3	9.5	42.9	57.1	-
	Våler- enga	Gutter (4)	25	-	75	50	-	50
		Jenter (6)	-	16.7	83.3	50	50	-
		Totalt (10)	10	10	80	50	30	20

	Begge skoler	Gutter (18) Jenter (13) Totalt (31)	50 30.8 41.9	22.2 30.8 25.8	27.8 38.5 32.3	55.6 30.8 45.2	33.3 69.2 48.4	11.1 - 6.5
9. klasse	Tåsen	Gutter (15)	73.3	20	6.7	53.3	46.7	-
		Jenter (10)	50	10	40	50	50	-
		Totalt (25)	64	16	20	52	48	-
	Vålerenga	Gutter (8)	75	12.5	12.5	25	75	-
		Jenter (8)	25	25	50	62.5	37.5	-
		Totalt (16)	50	18.8	31.3	43.8	56.3	-
Begge skoler	Gutter (23)	73.9	17.4	8.7	43.5	56.5	-	
	Jenter (18)	38.9	16.7	44.4	55.6	44.4	-	
	Totalt (41)	58.5	17.1	24.4	48.8	51.2	-	
Videregående	Persbråten	Gutter (15)	80	6.7	13.3	46.7	40	13.3
		Jenter (8)	87.5	12.5	-	62.5	37.5	-
		Totalt (23)	82.6	8.7	8.7	52.2	39.1	8.7
	Foss	Gutter (7)	85.7	14.3	-	28.6	71.4	-
		Jenter (14)	71.4	7.1	21.4	50	42.9	7.1
		Totalt (21)	76.2	9.5	14.3	42.9	52.4	4.8
	Begge skoler	Gutter (22)	81.8	9.1	9.1	40.9	50	9.1
		Jenter (22)	77.3	9.1	13.6	54.5	40.9	4.5
		Totalt (44)	79.5	9.1	11.4	47.7	45.5	6.8
Alle skoler	Gutter (63)	69.8	15.9	14.3	46	47.6	6.3	
	Jenter (53)	52.8	17	30.2	49.1	49.1	1.9	
	Totalt (116)	62.1	16.4	21.6	47.4	48.3	4.3	

I dette punkt vil jeg bare kommentere sje/kje-parene; kontroll-parene kommer jeg tilbake til i pkt. 7.4.2. Av totaltallet for alle elevene ser vi at ca. 62 % svarer at de uttaler alle

parene ulikt, ca. 16 % svarer "ulikt" på 6-5 par og ca. 22 % svarer "ulikt" på 4-0 par. Det er altså et klart flertall av samtlige som mener de gjennomfører forskjellen i alle 7 ordparene, og en god 5-del som gjennomfører den i få eller ingen par. Av disse er det bare noen få (5 stykker) som sier at de ikke skiller mellom noen av ordparene, og som må antas å uttale kje-lyden konsekvent som sje og kanskje ikke kunne uttale kje-lyden i det hele tatt. Disse 5 er konsekvente, og det samme er gruppe 1. Men det er altså ganske mange - alle i gruppe 2 + de resterende i gruppe 3, til sammen 33,6 %, eller en 3-del - som svarer "ulikt" ved noen par og "likt" ved andre. Disse skiller mao. ikke konsekvent mellom lydene.

Når jeg nå går over til å påpeke forskjeller mellom informantgruppene, vil jeg for å forenkle ytterligere nevne bare ytterpunktene i tabellen, de som svarer "ulikt" på alle parene og de som svarer "ulikt" på 4 par eller færre. Når det gjelder forskjeller mellom klassetrinn, ser vi av totaltallene for hvert klassetrinn at det er en bemerkelsesverdig jevn økning i andelen av de som svarer "ulik uttale" for alle 7 parene fra 5. klasse til videregående, og en tilsvarende minking i andelen som gir dette svaret for 4 av parene eller færre. I 5. klasse svarer ca. 42 % at de uttaler alle parene ulikt og ca. 32 % at de uttaler 4 eller færre par ulikt. For 9. klasse er tallene ca. 59 og 24 %, og for videregående ca. 80 og 11 %. Etter denne regnemåten har altså over halvparten etter eget utsagn større eller mindre problemer med skillet i 5. klasse, mens ca. 20 % har det i videregående. Det er mao. en klar og jevn progresjon gjennom tenåra, uten at alle mestrer skillet når de går ut av videregående.

Når det gjelder kjønnsforskjeller, viser total-tallene for alle elevene at det er forholdsvis flere gutter som svarer at de uttaler alle parene ulikt, ca. 70 % mot ca. 53 % av jentene. Omvendt er det forholdsvis færre gutter som sier de uttaler 4 eller færre par ulikt, ca. 14 % mot ca. 30 % hos jentene. Dette mønsteret går igjen på alle klassetrinna, men ikke på alle skolene. Unntaket er Persbråten og 5. klasse på Tåsen, hvor det er flere eller like mange jenter som svarer "ulikt" på alle parene. Vi ser også at kjønnsforskjellen er særlig stor i 9. klasse og på Vålerenga, i begge klassene. Det kan altså se ut til at tendensen til å bruke sje for kje gjennomgående er mer utbredt blant jenter enn blant gutter, slik som i Bergen.

Om vi sammenlikner skolene på hvert klassetrinn, ser vi av total-tallene for hver skole at det er en klar forskjell mellom "vestkant"- og "østkant"-skolen på alle klassetrinn, og især i 5. klasse. Her svarer 57 % av elevene på Tåsen at de uttaler alle parene ulikt, mens ca. 10 % svarer "ulikt" på 4 eller færre par. De tilsvarende tallene for Vålerenga er 10 og 80 %. Her er det altså et stort flertall som vanligvis ikke skiller mellom lydene, etter eget utsagn. I 9.

klasse er tallene for Tåsen 64 % ulik uttale av alle parene og 20 % av 4 eller færre par, mot 50 og 31 % for Vålerenga. Forskjellen er fortsatt klar, men mindre enn i 5. klasse. I videregående er forskjellen nokså liten - ca. 83 og 9 % for Persbråten mot ca. 76 og 14 % for Foss. Men så var Foss som sagt utypisk som østkantskole.

De samme tendensene kommer fram om vi ser på svarene på de enkelte ordparene. Av vedlegg 2 ser vi at gjennomsnittstallet for samtlige elever er ca. 80 %, hvilket vil si at for hvert av ordparene svarte i gjennomsnitt ca. 80 % av elevene at de uttalte ordene ulikt. Dette tallet er kanskje ikke så opplysende; mer interessante er forskjellene mellom de ulike gruppene, som er de samme som i tabell 2. Om vi holder oss til gjennomsnittstallene, er det følgende ting å merke seg:

1) Viss vi sammenlikner totaltallene for hvert klassetrinn, ser vi at andelen av svaret "ulik uttale" av sje- og kje-ordene stiger fra vel 70 % i 5. klasse gjennom 77 % i 9. kl. til vel 88 % i videregående. Det er altså en klar progresjon opp gjennom klassetrinna. Men tendensen er ikke gjennomgående: Jentene i 5. klasse har en høyere prosent enn jentene i 9. klasse, og 5. klasse på Tåsen har en høyere prosent enn 9. klasse på Tåsen. Begge deler skyldes jentene i de to klassene på Tåsen: Jentene i 5. klasse på Tåsen har en svært høy prosent og jentene i 9. kl. på samme skole en forholdsvis lav prosent.

2) Sammenlikner vi totaltallene for gutter og jenter på hvert klassetrinn og totalt, ser vi også her at guttene hele tida ligger godt over jentene mht. ulik uttale, mest markert i begge 9.-klassene samt i 5. klasse på Vålerenga. Igjen ser vi at kjønnsforskjellen er størst i de to Vålereng-klassene, og at Persbråten og 5. kl. på Tåsen skiller seg ut ved at jentene har en høyere prosent ulik uttale enn guttene.

3) Sammenlikner vi klassene på hvert trinn, den "reint norske" og "innvandrerklassen", ser vi at de førstnevnte - Tåsen-klassene og Persbråten - hele tida ligger over den tilsvarende "innvandrerklassen" mht. % ulik uttale, igjen mest markert i 5. klasse. Særlig lavt skårer 5. klasse på Vålerenga, særlig jentene. Dette er den eneste klassen der et klart mindretall oppga ulik uttale på sje/kje-parene i gjennomsnitt. Også jentene i 9. klasse på Vålerenga skiller seg ut med en lav prosent, mens guttene i denne klassen har en høyere prosent enn de fleste andre gruppene. Det er altså særlig jentene som gjør at de to Østkant-skolene, og særlig Vålerenga, kommer dårlig ut.

Om vi betrakter de enkelte ordparene istedenfor gjennomsnittet, ser vi at det ikke er store forskjellene fra par til par. Det paret som har fått lavest % for alle skolene totalt, er

"skjele/kjele" med 76.3 %; det som har fått høyest, er "skjønn/kjønn" med 83.6 %. Disse forskjellene skyldes trolig tilfeldigheter; det er vanskelig å se noe mønster her. Men det er verdt å merke seg at "skjære-kjære" har fått en høyere % enn "skjære-tjære", enda uttalen av "kjære" og "tjære" skulle være akkurat den samme. Dette viser vel bare at skrivemåten spiller en rolle for åssen informantene tror de uttaler ordene. Dessuten er vel "tjære" et mindre vanlig ord enn "kjære", slik at noen av ungdommene er usikre på uttalen av det, eller tror det uttales bokstavrett. Ved ei leseprøve med 5.- og 9.-klassinger i Bærum (se pkt. 7.5) forekom bl.a. ordet "Tjernsrud" (en stasjon på Kolsåsbanen), og det var påfallende at mange av informantene nølte ved dette ordet, særlig blant 5.-klassingene. Mange endte med å lese det med [tj]. Det er tydelig at sambandet mellom skrivemåten "tj" og uttalen [kj] er langt fra automatisert hos mange ungdommer, sjøl langt opp i klassene.

7.4.2 For kontrollparene.

Ved disse ordparene er de relevante kategoriene som sagt "riktig/galt svar", siden poenget med dem ikke er å få en pekepinn om informantenes uttale, men å se hvor godt de kan bedømme sin egen uttale. Uttalen deres av de aktuelle ordene kan forutsettes kjent. Uttalen av alle de aktuelle ordene er nemlig relativt enhetlig og uproblematisk i Oslo, og en kan derfor anta at disse ungdommene uttaler disse ordene som andre språkbrukere fra Oslo, slik at dersom de sier at de uttaler to ord som normalt uttales likt i Oslo, ulikt, har de svart galt, dvs. feilvurdert sin egen uttale.

Av de aktuelle 7 ordparene regner jeg da med at de følgende har samme uttale: "hjerne/gjerne", "her/hær", "hjul/jul" og "deig/deg". Det eneste måtte være om noen skulle uttale "hjul" med tjukk /l/ og "jul" med tynn, eller omvendt, men jeg kan ikke tenke meg at noen virkelig skiller systematisk mellom uttalen av de to ordene. "Vist/visst" og "være/verre" er minimale par med kvantitetsforskjellen som distinkt trekk. "Være/været" er også et minimalt par, med tonelag som distinkt trekk. Dette er altså den "fasiten" som elevenes svar er vurdert opp imot.

I tabell 2 ser vi også åssen informantene fordelte seg på de 3 kategoriene når det gjaldt kontrollparene. Totaltallene for alle skoler viser at de aller fleste svarer riktig på enten alle eller nesten alle parene, med en snau halvpart i hver av gruppene 1 og 2. Bare 4.3 % (5 stykker) svarer feil på 3 eller flere par. Mht. kjønnsforskjeller ser vi at det her er jentene som svarer best, unntatt i 9. og særlig 5. klasse på Tåsen. Dette resultatet er vel mer i tråd med

det en skulle vente på bakgrunn av den vanlige tendensen at jenter har færre uttaleproblemer enn guttene (jf. pkt. 7.2 ovafor), sjøl om det her ikke gjelder uttalen i seg sjøl - som trolig er riktig også hos guttene - men vurderinga av uttalen. Forskjellene mellom klassetrinna er små og viser ingen klar tendens. Faktisk er det 9. klasse som har mest riktig svar, men det kan skyldes tilfeldigheter. Heller ikke er forskjellen mellom skolene på hvert klassetrinn stor. Det er vel en svak tendens til at "Vestkant-skolen" svarer noe mer riktig enn "Østkant-skolen"; f.eks. har ingen av Tåsen-klassene elever i gruppe 3, den med lavest andel riktig svar, men det har heller ikke 9. klasse på Vålerenga.

Som for sje/kje-parene har jeg også regnet ut prosent-andelen av riktig svar for hvert ordpar for alle elevgruppene, med et gjennomsnitt for alle parene (se vedlegg 3). F.eks. betyr tallet "92.9", det 1. tallet i vedl. 3, at 92.9 % (13 av 14) av guttene i 5. kl. på Tåsen har svart at de uttaler "hjerne" og "gjerne" likt, hvilket jeg betrakter som riktig svar. Som vi ser av tallene for alle elever, ligger gjennomsnittlig % rett svar rundt 90. For et gjennomsnittlig kontrollpar er det mao. ca. 10 % av samtlige elever som har svart feil og oppgitt enten lik uttale når den er ulik, eller omvendt. En liknende feilprosent må vi nok regne med ved sje/kje-parene også. Det ville ikke gjøre så mye dersom feilvurderingene går om lag like mye i begge retningene, dvs. dersom om lag like mange svarer "lik uttale" når de virkeligheten uttaler ordene ulikt, som det motsatte. Da ville de gale svarene oppveie hverandre. Men ved sje/kje-parene er det vel grunn til å anta at feilvurderingene går mest i retning av å svare "ulik uttale" når uttalen faktisk er lik, siden det er ulik uttale som er norma i språksamfunnet som helhet.

Forskjellene mellom gruppene er de samme som kom fram i tabell 2. Også med denne regnemåten er det jentene som har høyest prosent rett svar sammenlagt. Rett nok gjelder det ikke i alle klassene; begge klassene på Tåsen skiller seg ut med høyest andel rett svar hos guttene. Mht. klassetrinna peker 9. klassingene seg også her ut med høyest andel riktig svar. Men forskjellene er små, og det hele kan skyldes tilfeldigheter. Konklusjonen må vel bli at forskjellen mellom klassetrinna er forbausende små. Når det gjelder forskjeller mellom de to skolene på hvert trinn, er det en viss forskjell mellom Tåsen og Vålerenga i 5. klasse, slik at Tåsen har en høyere % riktig svar. Men Vålerengas 9. klasse har den høyeste prosenten av samtlige klasser, og en kan derfor ikke si at Vålerenga som helhet skiller seg ut med en spesielt lav andel riktig svar, slik tilfellet var med % ulik uttale ved sje/kje-ordene.

Betrakter vi resultatet for hvert enkelt ordpar, så ser vi av totaltallene for alle skoler

at det er minst like vanskelig å høre at to ord uttales likt som å høre at de uttales ulikt, vel å merke når de skrives ulikt. Merkelig nok mener mellom 10 og 16 % at "her" og "hær", "hjul" og "jul", og "deig" og "deg", uttales ulikt. Grunnen kan vel ikke være noe anna enn skriftbildet, som tydeligvis forstyrrer lydoppfatninga for mange. Denne faktoren har sikkert gitt utslag i vurderinga av sje/kje-parene også. Derimot har de aller fleste hørt at "hjerne" og "gjerne" uttales likt. Ett ordpar skiller seg ut med en særlig lav andel riktig svar, nemlig tonelagsparet "være/været". En 4-del av elevene mente at disse ordene ble uttalt likt, enda alle de norske elevene ganske sikkert uttaler dem forskjellig. Dette resultatet er vel ikke uventa. Tonelagsforskjellen kommer ikke fram i ortografien, og blir derfor ikke tatt opp i skolen. De fleste elevene har vel knapt hørt om denne forskjellen en gang. Det er derfor ikke merkelig om bevisstheten om den er lav.

Videre ser vi at tre ordpar skiller seg ut med en særlig høy andel riktig svar, nemlig "hjerne/gjerne", "vist/visst" og "være/verre". Særlig høyt ligger de to kvantitetsparene. Forklaringa på det siste tror jeg er at kvantitet er det eneste prosodemet som er representert i ortografien, og det på en relativt systematisk måte, trass i en del unntak. Likevel er dobbeltskriving av konsonant et problem i skriftspråksinnlæringa, dels pga. unntaka og dels fordi en del barn tydeligvis har vansker med å høre kvantitetsforskjellen. Derfor arbeides det en hel del med dobbeltskriving av konsonant i skolen. Det ser ut til at dette arbeidet har satt spor etter seg i form av en uvanlig høy bevissthet om den tilsvarende uttaleforskjellen hos elevene.

7.4.3 For de fremmedspråklige elevene.

Som nevnt innledningsvis skulle Foss og Vålerenga skole representere skoler med mange fremmedspråklige elever, men klassen fra Foss var jeg uheldig med. Her var det bare 1 fremmedspråklig elev til stede da undersøkelsen ble utført, med spansk som morsmål. Også på "Vestkant-skolen" Persbråten var det én fremmedspråklig elev, med finsk som morsmål. Det ble da bare to fremmedspråklige på det videregående trinnet, og det er ei for lita gruppe til å brukes som grunnlag for generalisering. De fleste fremmedspråklige kom fra de to Vålereng-klassene. Til sammen var det 18 fremmedspråklige elever, 10 gutter og 8 jenter. Til sammenlikning med de norskspråklige har jeg sett på hvordan de har besvart spørsmålene i spørreskjemaet, og bl.a. fordelt dem på de samme svar-kategoriene som jeg opererer med i tabell 2. Resultatet ser vi i tabell 3.

Tabell 3: Fremmedspråklige elever - fordeling i ulike svargrupper.

Klassetrinn og skole	Sje/kje-parene % "ulik uttale"			Kontroll-parene % rett svar		
	7 par	6-5 par	4-0 par	7 par	6-5 par	4-0 par
5. klasse						
Vålerenga						
Gutter (3)	33.3	33.3	33.3	-	33.3	66.7
Jenter (4)	-	25	75	-	-	100
Totalt (7)	14.3	28.6	57.1	-	14.3	85.7
9. klasse						
Vålerenga						
Gutter (6)	-	33.3	66.7	16.7	33.3	50
Jenter (3)	-	33.3	66.7	-	66.7	33.3
Totalt (9)	-	33.3	66.7	11.1	44.4	44.4
Videregående						
Gutter (1)	100	-	-	-	100	-
Jenter (1)	-	-	100	-	-	100
Totalt (2)	50	-	50	-	50	50
Alle skoler						
Gutter (10)	20	30	50	10	40	50
Jenter (8)	-	25	75	-	25	75
Totalt (18)	11.1	27.8	61.1	5.6	33.3	61.1

Om vi jamnfører denne tabellen med den tilsvarende for de norskspråklige, tabell 2, ser vi av totaltallene for alle skoler at det er langt færre fremmedspråklige som skiller mellom alle 7 sje/kje-parene, og langt flere som skiller mellom få eller ingen par. Mens fordelinga på gruppene 1, 2 og 3 ved sje/kje-parene (de 3 første kolonnene) var henh. ca. 62, 16 og 22 % for de norskspråklige elevene, er de tilsvarende tallene ca. 11, 28 og 61 % for de fremmedspråklige. Mens de fleste av de norskspråklige mener de uttaler alle 7 parene ulikt, mener

altså de fleste av de fremmedspråklige at de uttaler 4 eller færre par ulikt. Særlig dårlig an ligger jentene, der 75 % (6 stykker) plasserte seg i denne kategorien. Mht. klassetrinna har videregående det beste resultatet, men det skyldes én enkelt elev og kan være tilfeldig. Mer vekt på en legge på tallene fra de to Vålereng-klassene. Her er det merkelig nok 5. klasse på Vålerenga som har høyest andel ulik uttale. Dette gjenspeiler neppe noen virkelig uttaleforskjell mellom de to klassene, men skyldes enten tilfeldigheter eller at 9.-klassingene har svart mer sannferdig enn 5.-klassingene, som kanskje er mer påvirket av skriftbildet.

De samme tendensene kommer fram om vi ser på prosentene for de enkelte ordparene, jf. vedlegg 4. Som ventet er andelen som svarer "ulik uttale" langt lavere blant disse elevene enn blant de norskspråklige (jf. vedlegg 2). I gjennomsnitt mener ca. halvparten av de fremmedspråklige elevene totalt at sje- og kje-ordene uttales likt, mot ca. 80 % for de norskspråklige. Men spredninga på de enkelte ordparene er stor, fra 27.8 % for "skjønn/kjønn" til 88.9 % for "skjære/tjære". Det er stadig vekk guttene som har høyest andel ulik uttale, både totalt og på hver av skolene. Og igjen ser vi at det er 9. klasse på Vålerenga som gjør det dårligst.

Også når det gjelder kontrollparene, er forskjellen til de norskspråklige elevene enorm. Mens ca. 47 % av de norskspråklige havnet i gruppe 1 og bare ca. 4 % i gruppe 3 (se tabell 2), er de tilsvarende tallene for de fremmedspråklige if. tabell 3 ca. 6 og 61 %. Mens nesten alle de norskspråklige enten svarte riktig på alle parene eller bomma på høyst to par, svarte de fleste fremmedspråklige elevene riktig på høyst 4 par. Den samme forskjellen kommer fram om vi betrakter svarene på hvert enkelt ordpar, jf. vedlegg 5. Gjennomsnittlig svarte bare ca. 58 % av samtlige fremmedspråklige elever riktig på kontrollparene, mot ca. 90 for de norskspråklige (jf. vedlegg 3). I motsetning til ved de norskspråklige elevene har guttene høyest andel rett svar. Av klassetrinna har 9. klasse klart den høyeste andelen rett svar, og det styrker antakelsen om at forskjellen mellom 5. og 9. mht. sje/kje-ordene ikke er reell, men skyldes en høyere andel feil svar fra 5.-klassingene. Ser vi på hvilke ordpar som virket særlig vanskelige å vurdere, så skiller de tre homofone parene "her/hær", "hjul/jul" og "deig/deg" seg også her ut med en lav andel rett svar, mens det like homofone "hjerne/gjerne" og de antatt vanskelige prosodiske minimale parene kommer relativt bra ut.

Nå kan det ved disse elevene stundom tenkes at svaret er riktig og uttalen er feil, f.eks. at de som sier de uttaler "være" og "været" likt, faktisk gjør det. Men som vi ser i vedlegg 5, skiller ikke dette paret seg ut med noen spesielt lav prosent riktig svar, snarere tvert om.

Det gjør derimot de 3 homofone parene "her/hær", "hjul/jul" og "deig/deg", og det er vel ikke særlig sannsynlig at de fremmedspråklige elevene virkelig uttaler disse ordene ulikt. Jeg syns disse resultatene tyder på en ganske stor grad av tipping, stort sett ut fra teorien om at det som skrives ulikt, også uttales ulikt. Konklusjonen må vel bli at det blant disse elevene står dårlig til både med den muntlige språkferdigheten iallfall når det gjelder skillet mellom sje og kje, og med bevisstheten om uttaleforskjeller og -likheter i Oslo-mål.

7.5 Leseprøvene.

7.5.1 Om prøvene.

På Foss videregående fikk jeg anledning til å ta en leseprøve med elevene i timen. Jeg tok da ut eksempelsetningene med sje/kje-parene i spørrelista, tok elevene ut av klassen én om gangen og ba dem lese setningene høyt, mens jeg noterte det jeg mente å høre. Var jeg i tvil, ba jeg eleven lese om igjen. 19 elever, 5 gutter og 14 jenter, deltok i denne prøva (to av guttene som svarte på spørreskjemaet, var ikke til stede på leseprøva). Denne leseprøva kan fungere som en kontroll av svarene på spørreskjemaet, og det kan være av interesse å sammenlikne resultatene.

For å sjekke uttalen også hos 5.- og 9.-klassingene, hadde jeg seinere (høsten 93) noen tilsvarende leseprøver med to 5.-klasser på Levre barneskole og en 9.-klasse ved Hauger ungdomsskole, begge i Bærum. Fra Levre deltok 17 gutter og 22 jenter, fra Hauger 12 gutter og 13 jenter. Her lot jeg elevene lese bare setninger med kje-ord, av samme typen som overtittelen på del II i denne artikkelen, og noterte uttalen. Disse prøvene ble da med andre elever ved andre skoler, men på samme alderstrinn som ved utspørringa, og de skulle vel kunne sammenliknes med "Vestkant"-skolen Tåsen. Jeg spurte ikke elevene på Levre og Hauger om de var norsk-språklige eller ei, men så vidt jeg kunne bedømme, var det bare 2-3 av elevene på Levre og 1 på Hauger som ikke var det. Etter opplesinga stilte jeg elevene noen spørsmål. Ved de som hadde problemer med kje-lyden, prøvde jeg å finne ut hva problemet besto i. Først uttalte jeg noen minimale par av typen "skjell" og "Kjell" og ba dem gjette hvilket ord jeg sa først og hvilket jeg sa sist. Deretter ba jeg dem uttale ordene mens jeg skulle gjette. På grunnlag av dette prøvde jeg å plassere hver elev i en av tre kategorier: 1. hører ikke forskjell, 2. hører forskjellen, men kan ikke produsere den, i praksis: uttale kje, 3. kan uttale kje, men gjør det ikke alltid. Det viste seg da at ingen havnet i kategori 1; samtlige klarte å oppfatte forskjellen når jeg sa ordene. Men når det gjaldt fordelinga av "avvikerne"

i de to andre kategoriene, fant jeg en markert forskjell mellom guttene og jentene, som jeg kommer tilbake til nedafor.

Heller ikke en leseprøve gir et sikkert bilde av den faktiske språkbruken, for prøvesituasjonen gjør det naturlig for informantene å ta seg sammen og yte sitt beste ut fra det de tror samfunnet forventer - i dette tilfellet at de skal skille mellom sje- og kje-ord. Det viste seg da også at flere som tilsynelatende ikke hadde problemer i leseprøva, etter eget utsagn ofte brukte sje for kje ellers (se nedafor). Slike prøver viser altså mer hva informantene er i stand til å uttale enn hva de faktisk pleier å uttale. I undersøkelsene til Hegland og Osnes (se pkt. 6.3 og 6.4) kom det likevel ikke fram noen store forskjeller mellom uttalen i samtale og ved opplesning.

7.5.2 Resultater.

Resultatet fra Foss vg. kan sies å bekrefte hoved-inntrykket fra svarene på spørre-skjemaet: De fleste av elevene skilte greit mellom sje og kje, og jeg var ikke i tvil om hva jeg skulle notere. Men ved 4 stykker, 1 gutt og 3 jenter, var det vanskelig å høre noen forskjell, og et par av dem sa sjøl at de hadde problemer. Særlig guttens uttale var vond å klassifisere, men noen forskjell mellom sje- og kje-ordene kunne jeg ikke høre. Jeg kom til at uttalen hans var en mellomting mellom sje og kje. Av de 3 jentene hadde den ene sje-lyd i samtlige ord, ved de to andre var jeg stundom i tvil, men noterte noen av kje-ordene med sje, andre med kje. Enten var disse jentene ikke konsekvente, eller de brukte en mellomting mellom sje og kje, som jeg noen ganger tolket som sje og andre ganger som kje.

Om vi skal sammenlikne resultatene av denne prøva med svarene på spørre-skjemaet, så er det kanskje naturligst å sammenlikne med utregninga i tabell 2, som også tar utgangspunkt i den enkelte informant. I teorien skulle vel de jeg bedømte som problemfrie i leseprøva, svare til de som sa de uttalte alle parene ulikt, mens de som hadde problemer i leseprøva, skulle svare til de to andre gruppene. I leseprøva var altså disse gruppene henh. 15 og 4, dvs. 78.9 og 21.1 %. I spørre-undersøkelsen var de henh. 76.2 og 23.8 (= 9.5 + 14.3), mao. et uventet godt samsvar. Den gutten som ikke skilte mellom lydene i leseprøva, må da være den ene (= 14.3 %) som i spørre-undersøkelsen svarte at han hadde ulik uttale på 6-5 par (svaret var 5 par), men han har likevel pyntet atskillig på virkeligheten i svaret sitt. Også i leseprøva var det guttene som skilte best mellom lydene, sjøl om forskjellen var mindre enn i spørreundersøkelsen. 4 av 5 blir 80 %, mens 11 av 14 blir 78.6 %. Guttene lå altså litt

lavere enn i spørreundersøkelsen, jentene litt høyere (henh. 85.7 og 71.4 % i gruppe 1 if. tabell 3). Men her må vi ta i betraktning at gutte-gruppa ikke var den samme ved de to prøvene, i og med at to gutter, som etter svarene på spørreskjemaet å dømme skilte konsekvent mellom lydene, ikke deltok på leseprøva.

Jeg samtalte også med klassen om problemet etterpå, og fikk det samme inntrykket: at iallfall i denne klassen var dette et problem for bare noen få. En av jentene, som sjøl skilte mellom lydene, sa at enkelte bruker en mellomlyd mellom sje og kje for begge lydene, og hun kunne tilmed demonstrere lyden - "kjole" uttalt med kje, sje og en tredje lyd som jeg ikke kan beskrive nærmere. Som sagt hadde iallfall den ene av de 4 problematiske i leseprøva etter min mening en slik mellomlyd.

For 5.-klassingene på Levre var resultatet at bare 16 stykker, 7 gutter og 9 jenter, hadde normal uttale av alle kje-ordene. Både 7 av 17 og 9 av 22 blir ca. 41 %, så her var det ingen kjønnsforskjell når det gjaldt omfanget. Sammenlikner vi med 5.-klassingene på Tåsen slik de framtrer i tabell 2, ser vi at heller ikke der var det noen større kjønnsforskjell. Men omfanget av ombyttinga på Levre var klart større enn det Tåsen-elevene oppga. På Tåsen var det ca. 57 % som uttalte alle 7 parene ulikt, if. dem sjøl, og som må antas å ha en normal uttale. Det er vel rimelig å tro at tallet for Levre er mer reelt enn tallet for Tåsen.

Ca. 59 %, 10 av guttene og 13 av jentene, hadde altså større eller mindre problemer med kje-lyden. Men her må det nevnes at den ene jenta merket jeg ingenting på i leseprøva; det var først under samtalen etterpå det kom fram at hun ofte uttalte ordene med sje-lyd istedenfor kje-lyd. Dermed regnet jeg henne med til avvikerne, sjøl om det da blir snakk om rapportert og ikke observert språkbruk. Videre fant jeg en klar forskjell mellom guttenes problem og jentenes. De fleste av guttene - 7 av 10 - plasserte jeg i kategori 2 i forrige punkt; de klarte ikke å uttale kje-lyden ordentlig, og uttalte samtlige ord med sje. De andre 3 uttalte kje riktig i enkelte ord, i det minste når de måtte uttale et minimalt par, og havnet dermed i gruppe 3. Blant jentene var denne gruppa langt den største. 10 av de 13 plasserte jeg der, den ene rett nok under tvil. En av dem rettet seg fra sje til kje ved ett av ordene, og viste dermed at hun hørte hjemme i gruppe 3. De 3 andre plasserte jeg i gruppe 2; så vidt jeg kunne høre, kunne de ikke uttale kje overhodet.

For 9. klasse på Hauger ble resultatet at 68 %, 83.3 % av guttene og 53.8 % av jentene, hadde normal uttale. Det er en kraftig forbedring i forhold til 5. klasse, særlig blant guttene, og kan sies å ligge på samme nivå som 9. klasse på Tåsen, if. spørre-undersøkelsen.

Her sa 64 %, 73.3 % av guttene og 50 % av jentene, at de uttalte alle 7 parene ulikt. På Hauger var altså kjønnsforskjellen markert, slik at også leseprøvene tyder på at kjønnsforskjellen er størst i 9. klasse.

2 av de 12 guttene (= 16.7 %) og 6 av de 13 jentene (= 46.2 %) hadde større eller mindre problemer med kje-lyden. 3 av de 6 virket rett nok helt tilforlatelige under leseprøva, men fortalte etterpå at de ofte brukte sje for kje. Når det gjaldt problemets art, viste det seg et liknende mønster som på Levre. Begge guttene hadde en tvilsom kje-lyd, men den ene klarte å uttale den med en viss anstrengelse, den andre ikke. Blant de 6 jentene med problemer var det 2 som brukte nesten bare sje-lyd under opplesinga, men den ene klarte kje-lyden når hun konsentrerte seg. De andre 4 kunne uttale lyden, men brukte den ikke konsekvent. Dvs., 3 av dem brukte den konsekvent under opplesinga, men fortalte meg altså etterpå at det ikke var deres vanlige uttale.

7.6 Kommentarer til resultatene.

Når det gjelder kjønn, var resultatet av spørre-undersøkelsen at jentene gjennomgående hadde en høyere andel lik uttale av sje- og kje-ordene enn guttene, især i 9. klasse, til dels også i videregående. Det samme viste seg i leseprøva i 9. klasse. Dette blir desto mer iøynefallende når en tar i betraktning at jenter generelt pleier å gjøre færre uttalefeil enn gutter. Jenter er også vanligvis bedre til å stave enn gutter, if. Bergersen 1953 (s. 42), og har mao. generelt bedre språkferdigheter enn jevnaldrende gutter. Men på dette punktet ligger de altså dårligere an, ser det ut til, i Oslo som i Bergen. If. logopeden Skaug (se pkt. 4, slutten) er det i Oslo i utgangspunktet langt flere gutter enn jenter som har problemer med kje-lyden; forholdet er ca. 3:1. Men Skaug mente også at dette endret seg i ungdomsskolen pga. "gjengmentalitet", dvs. at mange jenter som kunne uttale kje, likevel kunne bruke sje i stedet, dersom ei jente med status i klassen gjorde det. Begge disse antakelsene fikk jeg bekreftet i leseprøvene med 5.- og 9.-klassingene på Levre og Hauger, som tydelig viste at det først og fremst er guttene som har et artikulatorisk problem. De fleste jentene kan uttale kje-lyden, men gjør det likevel ikke, iallfall ikke konsekvent. Det kan derfor synes som om bruk av sje for kje har mer status, eller blir i det minste mer tolerert, blant jenter enn blant gutter. I så fall kan en mulig forklaring være at en uttale som /søle/ for /køle/ o.l. oppfattes som "barnespråk", og at det er mindre belastende for jenter enn for gutter å snakke barnespråk. Det kan kanskje være "søtt" å snakke barnslig, men "tøft" er det ikke.

Når det gjelder forholdet mellom "Østkant"- og "Vestkant"-skolene, så vi at 5. klasse på Vålerenga og jentene i 9. klasse på samme skole hadde en vesentlig høyere andel av sje for kje enn de andre gruppene, mens guttene i 9. klasse på Vålerenga snarere hadde en lavere andel enn de andre gruppene. Akkurat dette siste funnet er ikke så lett å forklare, men forklaringa på den høye prosenten i de tre andre gruppene fra Vålerenga må være den høye andelen av fremmedspråklige elever i disse klassene og i distriktet der skolen ligger. Iallfall kan ikke jeg se noen annen mulig årsak. Som vi så i pkt. 7.4.3, hadde de fremmedspråklige elevene, og jentene især, en langt høyere andel sje for kje enn de norskspråklige, slik en også kunne vente. Dette synes å påvirke de norskspråklige, særlig jentene. En tilsvarende påvirkning på svensk fra innvandrelever i Sverige er påvist av Ulla-Britt Kotsinas. I Kotsinas 1985 heter det f.eks. (s. 288-289) at også svensktalende elever i en klasse dominert av innvandrerbarn brukte enkelte trekk fra innvandrer-språket og hadde problemer med visse grammatiske trekk i svensk. Sjøl om innvandrer-barnas språk neppe har noen særlig status blant verken svenske eller norske barn, så kan det likevel tenkes å å påvirke språket til de norsktalende om svært mange i klassen eller på skolen bruker sje for kje. If. Kotsinas (s. 286) kan en endring av språksystemet etter påvirkning fra innvandrer-språk ikke skje "...om inte de inhemska talarna också aksepterar den, og det brukar anses att förändringen i så fall måste beröra de delar av språket som redan är sårbara och på väg att förändras". Men disse vilkåra er jo opplagt til stede her.

Rett nok er den tradisjonelle arbeiderbydelen "Østkanten" kjent for å være Oslo-dialektens bastion mens "Vestkanten" er dominert av "borgerskapet" og normalisert talemål. Og rett nok kan man innvende at presset fra de foresatte, særlig foreldrene, til å snakke "korrekt" jamt over vil være større blant høystatusgrupper på Vestkanten enn blant lavstatusgrupper på Østkanten. Dette kan nok være et moment på de punktene der Oslo-dialekten avviker fra normalisert østlandsk og event. også fra skriftlig bokmål, som når det gjelder tjukk /l/ i ord som "bord", plassering av trykket i ord som "stasjon", eller ordformer som /hu/, /finni/ o.l. Her må en anta at normpresset fra foreldrene vil være slappere - og mindre virkningsfullt - på Østkanten, der mange av foreldrene jo sjøl bruker de "ukorrekte" formene og dermed går foran med et "dårlig" eksempel, samme hva de måtte anbefale barna sine. Men på dette punktet er det ingen forskjell mellom de to sosiolektene; begge skiller tradisjonelt mellom sje og kje på akkurat samme måte. I både øst og vest er /kjøre, kjole/ osv. godtatt som norm og det vanlige blant voksne språkbrukere, og en må anta at brudd på denne

norma vil framkalle omtrent like mye irritasjon og retting hos de foresatte i øst som i vest. Alternativet er å anta at foreldre og lærere generelt har en slappere holdning til normer og normbrudd på Østkanten enn på Vestkanten, og det har vi vel ikke noe grunnlag for. Event. kunne en trekke inn at andelen av sosiale problemer, oppløste familier og vanskjøtta barn kanskje er større i øst enn i vest, men det er etter min mening ikke sannsynlig at det skulle slå så klart ut. Hypotesen om at andelen fremmedspråklige barn i klassen og distriktet kan spille en rolle for sammenblanding av sje og kje, skulle altså være iallfall delvis bekreftet.

Derimot er det ikke mulig å gi et helt entydig svar på spørsmålet om vi står foran et sammenfall av sje og kje eller ikke. Vi har sett at det i 11-års-alderen er minst en halvpart som ikke har en normal fordeling av sje og kje-lyden, men at denne andelen synker jevnt til ca. 20 % i videregående. De fleste legger altså problemet med å uttale kje-lyden bak seg seinst når de kommer til slutten av ten-åra. Dette kunne være et argument for at vi har å gjøre med et noe forsinka språklæringsproblem. Men at det dreier seg om så vidt store ungdommer, og at såpass mange ikke mestrer motsetninga fullt ut når de går ut av videregående, tyder klart på at det dreier seg om noe mer enn det - mao. at situasjonen er på gli. If. Linell og Jennische 1980 (s. 79-80) er det normalt at barn har problemer med visse språklyder i 5-7-års-alderen, og enkelte har problemer også etter at de har begynt på skolen. Men det er neppe normalt at språkbrukere har problemer med uttalen i 18-årsalderen. I Preus 1982 heter det (s. 9) om andelen av barn med artikulasjons-vansker at "Mens en forekomst på 10 % kan være vanlig i 1. klasse, vil ca. 4 % være vanlig i 6. klasse. Også i løpet av ungdomsskolen kan prosenten synke ytterligere noe. Blant voksne vil det fortsatt være et par prosent som har artikulasjonsvansker". Blant disse 18-åringene var det altså ca. 20 prosent. Det er vel sannsynlig at en del av disse i det hele tatt ikke vil legge av seg vanen med si sje for kje, og at de dermed drar trekket med seg over i voksenspråket og kanskje fører det videre til sine egne barn. I så fall kan det nok være fare for kje-lydens eksistens på lengre sikt.

Vi kan vel karakterisere situasjonen som kimen til en språkendring, eller som en språkendring i sin spede begynnelse. Men dermed er det ikke sagt at den vil slå gjennom. Foreløpig er det vel mest snakk om et individuell fenomen, mao. et avvik og ikke noen etablert norm i ei sosial gruppe. Sjøl om det er mange avvikere, er de vel ennå for få og for spredte til at en kan si at endringa har slått igjennom i ungdomsgruppa, og enda mindre at den vil slå igjennom i det norske språksamfunnet som helhet. Men tendensen er der, det er sikkert, og vi som ønsker å bevare kje-lyden som fonem, bør nok fortsatt holde et øye med

utviklinga.

7.7. Sammenfall eller gal fordeling?

Om årsakene til ombytinga.

Én ting er omfanget av ombytinga, en annen er årsakene til den. Hva er egentlig problemet for de ungdommene som ikke skiller mellom sje og kje på vanlig måte? Sannsynligvis må vi regne med at ombytinga har ulike årsaker hos ulike språkbrukere. Som nevnt antyder Andrésen 1980 to muligheter mht. åssen det antatte sammenfallet skjer: enten at språkbrukerne har en gal fordeling eller bruk av de to lydene, eller at de har en gal uttale av ett av dem (eller begge). I det første tilfellet kan en etter etter min mening ikke snakke om et sammenfall, men bare om en ombyting. Med sammenfall av to lyder eller nøytralisering av en motsetning bør vi forstå en fullstendig eller systematisk opphevelse av motsetninga, slik at språkbrukeren overhodet ikke har motsetninga, ikke i noen tilfeller. I alle fall er det to vidt forskjellige grupper det er snakk om; den ene har et artikulatortisk problem, den andre ikke.

Andrésens konklusjoner ble kommentert også av Haslev 1981, som er enig i at resultatene ikke er entydige. Hun sier bl.a. (s. 207) at "På basis av det vi nå vet om lydendringer, er det ingen grunn til å anta at et sammenfall mellom /\$/ og /ç/ vil skje på junggrammatisk vis ved at de umerkelig og regelmessig blir fonetisk likere. Tvert imot er det mer grunn til å vente at de lenge blir uttalt forskjellige i noen tilfelle, begge som [š] i andre, begge som [ç] i enda andre, i tillegg til at det opptrer overgangs-artikulasjoner".

Her må en først skille mellom språkbrukernes kompetanse som taler (sender) og som lytter (mottaker), eller deres aktive og passive språkferdighet - i dette tilfellet deres evne til å uttale forskjellen mellom lydene andsynes evnen til å oppfatte den. Det er vel rimelig å anta at den aktive ferdigheten forutsetter den passive, for åssen skulle man regelmessig kunne frambringe en uttale-forskjell man ikke er i stand til å oppfatte? Derimot kan en godt tenke seg språkbrukere, ikke minst barn og ungdom, som kan høre forskjell på lydene uten å kunne lage den - som f.eks. ikke greier å uttale kje riktig. If. Feilberg m.fl. 1988 (s. 128-129) er det "...mye som tyder på at barn er i stand til å oppfatte lydmessige forskjeller som de ennå ikke klarer å produsere. [...] Men samtidig synes det ikke å være total uavhengighet mellom uttaleferdigheter og oppfattelsesevne". Slike språkbrukere vil ha motsetninga sje/kje i sitt lydssystem, men bare passivt, som mottaker.

If. logopeden Lilly Skaug er årsaken til at så mange barn ikke klarer å uttale kje-lyden,

nettopp at de ikke hører forskjell på de to lydene, noe som igjen kan skyldes dårlig hørsel - de fleste av dem har hatt gjentatte mellomøre-betennelser. Jf. også Preus 1982 (s. 11): "Kanskje særlig når det gjelder den hyppige forvekslingen av skj-lyd og kj-lyd på norsk, er det rimelig å skylde på dårlig auditiv skilleevne". Spørre-undersøkelsen kan selvsagt ikke si noe om den auditive ferdigheten til informantene - om de hører forskjell på lydene eller ei. Til det trengs det en lytteprøve, f.eks. med minimale par, der en har forsikret seg om at den som taler, virkelig skiller mellom lydene på normal måte. Men i samtalen etter leseprøvene med 5.- og 9.-klassingene på Levre og Hauger fant jeg ut at alle kunne høre forskjell på minimale par som "skjell" og "Kjell" når jeg sa dem. Det virker altså ikke som om det auditive er noe problem, iallfall for større barn.

Når det gjelder den aktive beherskelsen av motsetninga mellom sje og kje, må språkbrukerne if. synspunktene ovafor deles inn i to hovedtyper: 1. de som har et sammenfall og 2. de som ikke har det. En teoretisk mulighet innafor gruppe 1 kan være at språkbrukerne har begge lydene, men bruker dem konsekvent om hverandre, som valgfrie varianter. Men det er vel lite sannsynlig at noen virkelig bruker lydene helt om hverandre, slik at alle ord som kan uttales med den ene lyden, også kan uttales med den andre. En mer aktuell variant av gruppe 1 vil nok være at språkbrukerne mangler den ene lyden i lydsystemet sitt, event. begge. Disse kan deles videre inn i 3 undergrupper: a) de som bare har sje, b) de som bare har kje, c) de som har en mellomting mellom sje og kje. Spørre-undersøkelsen tyder ikke på at det er særlig mange i gruppe 1; bare 5 av 116 svarte at de uttalte alle de 7 ordparene likt og må antas å mangle kje-lyden (eller motsetninga) helt. Leseprøvene ga et anna inntrykk, nemlig at det iallfall blant guttene i 5. klasse var ganske mange som ikke kunne uttale kje-lyden eller få til en forskjell mellom sje-og kje-ord. Gruppe 1 a må altså være relativt vanlig blant yngre ungdommer, særlig gutter. Leseprøvene viste også at det også fins enkelte i kategori 1 c, mens kategori 1 b vel bare er en teoretisk mulighet på Østlandet.

Gruppe 2, de som ikke har sammenfall, har både sje og kje i lydsystemet sitt, uttalt omtrent som vanlig og iallfall klart forskjellig, men ikke nødvendigvis brukt eller fordelt som vanlig. En person kan f.eks. ha kje bare i noen få ord og sje i de andre ordene som har kje i den aktuelle språkvarianten, eller omvendt. Denne gruppa må derfor deles i to undergrupper, a) de som har en normal fordeling av de to lydene, og b) de som ikke har det. Gruppe 2 a mestrer motsetninga mellom lydene og er uinteressant her. Gruppe 2 b er inkonsekvent fra ord til ord og uttaler ikke alle kje-ord eller alle sje-ord på samme måte. Disse språkbrukerne

må deles videre inn i undergrupper, nemlig 1. de som bruker for mye sje (sje for kje, f.eks. "skjendis"), 2. de som bruker for mye kje (kje for sje, f.eks. "kjipsreder"), 3. de som gjør begge deler. Innafor hver gruppe kan vi ha kvantitative forskjeller, for en kan selvsagt ha alle grader av "for mye bruk av sje (kje)/for lite bruk av kje (sje)". Og, ikke minst: ingen av gruppene behøver å være konsekvente i det enkelte ordet; de kan uttale et ord snart med den ene lyden, snart med den andre. Språklæringsstudier som f.eks. Vanvik 1971 (se pkt. 3 ovafor) har vist at barn som har lært å uttale en lyd, ikke nødvendigvis bruker den konsekvent før etter lang tid, iallfall ikke i alle ordene den hører hjemme i. Jf. også Linell og Jennische 1980 (s. 13): "På vissa stadier av utvecklingen och på vissa punkter i språksystemet är barn ganska osystematiska; ibland blir det rätt och ibland inte". Det er altså vanligvis ikke snakk om enten mestring eller ikke mestring av en lyd eller en lydforskjell, men snarere om en delvis og gradvis mestring, jf. Linell og Jennische 1980 (s. 63-64): "i många fall etableras nya distinktioner i barnets ordförråd endast gradvis, ord för ord...". Sjøl om det her dreier seg om ungdommer over normal språklæringsalder, kan vi vente å finne rester av disse stadiene med en ufullstendig beherskelse av den aktuelle motsetninga.

Spørre-undersøkelsen tyder på at det er ganske mange i gruppe 2 b, de som har en unormal fordeling av lydene. Om vi ser bort fra de informantene som krysset av for ulik uttale i alle sje/kje-parene og som må antas å ha en normal fordeling av lydene, var informantene sjelden konsekvente i vurderinga av alle ordparene i spørreskjemaet, og det skulle vi vente dersom de hadde et konsekvent sammenfall. Ca. en 3-del svarte at de uttalte noen av ordparene ulikt og andre likt. Her må vi antakelig trekke fra en del som har overvurdert sin evne til å få fram forskjellen og som snarere hører til gruppe 1, særlig 1 a (konsekvent sammenfall i sje-lyd). Men også leseprøvene viste at det er forbausende mange, især blant jentene, som godt kan uttale kje-lyden, iallfall når de blir bedt om det, men som likevel ikke gjennomfører den konsekvent i dagligtalen. I stedet bruker de sje-lyden i flere eller færre kje-ord. Gruppe 2 b 1 må altså være en ganske vanlig type, trolig den vanligste blant større ungdommer, særlig jenter.

Inkonsekvens innafor det enkelte ordet kommer derimot stort sett ikke fram i undersøkelsen. Men som nevnt innledningsvis var det ei jente som ved to av sje/kje-parene krysset av for både lik og ulik uttale, og kommenterte "Noen ganger likt, noen ganger ulikt". Siden dette var et svar skjemaet ikke la opp til, må en anta at flere ville ha svart noe liknende om de var blitt spurt. På den andre sida fikk jeg ved leseprøvene et inntrykk av at

ungdommene var ganske konsekvente ved uttalen av hvert enkelt ord. Jeg ba flere om å lese setningene om igjen, og uttalen var som regel den samme hver gang, også ved de som brukte sje for kje i noen av ordene.

Spørsmålet blir da: Hvorfor bruker mange jenter, og også enkelte gutter, sje for kje i noen eller mange ord, når de kan si kje? Ett svar kan være at de ikke er sikre på hvilke ord som har kje og hvilke som har sje. Dette kan sikkert være et moment for mindre barn, jf. at Hilde Vanvik if. faren trodde at det het "sjustart" (hun kjente trolig ikke forma "tju(v)", bare "tyv"). Men dette er ikke særlig sannsynlig når det gjelder barn langt ute i skolealderen, som bl.a. har lært åssen ordene skrives, og som burde være relativt godt klar over forholdet mellom skrivemåte og uttale på dette punktet. Et anna og vel mer sannsynlig svar er at ungdommene både kjenner den vanlige uttalen og kan uttale kje dersom de skjerper seg, men likevel ofte uttaler sje i stedet, av makelighet og gammal vane. Flere av de elevene på Levre og Hauger som kunne uttale kje-lyden uten å gjennomføre den, sa at de brukte sje i stedet "fordi det er enklere" eller "av gammal vane". Her må vi huske på at de fleste sikkert har gått gjennom en periode der de ikke kunne uttale kje overhodet, men brukte sje istedenfor. Og som tilfellet Hilde Vanvik illustrerer så tydelig, fortsetter mange med dette også etter at de "i prinsippet" har lært seg kje-lyden. Flere av de elevene på Levre og Hauger som ikke hadde problemer med kje-lyden, kunne huske at de hadde hatt det før (noen mente også de aldri hadde hatt problemer).

Det er i det hele tatt velkjent at barn under språklæringa kan bli hengende igjen i "infantilismen" og tilmed "revertere" til et tidligere utviklingstrinn. Jf. Preus 1982 (s. 20): "Etterhvert som barnets uttale blir bedre, kan det [...] oppstå et misforhold mellom den uttalen barnet kan greie og den uttalen det til vanlig bruker. Det vil si at barnet, ved å anstrenge seg litt, kan få til tydeligere uttale". Likeså påpeker Linell og Jennische 1980 (s. 65) at barn ofte "...med en viss anstrængning" kan imitere en uttale de ellers ikke behersker. Hilde Vanvik kunne både imitere farens kje-lyd og bruke den på eget initiativ når hun ville gjøre faren til lags, sjøl om hun ellers for det meste brukte sje for kje. Nå var det her snakk om barn, men det er vel ikke utenkelig at makelighet og vane kan ha den samme virkninga også på seinere stadier i språklæringa. Ved slike informanter må vi anta at også leseprøva viste mindre sje for kje enn det en ville finne i informantenes faktiske språkbruk, for prøve-situasjonen er en situasjon der de fleste vil ta seg sammen og gjøre sitt beste. De fire jentene på Levre og Hauger som sa fra om at de ikke var like flinke med kje-lyden i det daglige som på leseprøva,

var neppe alene om å ha det slik.

På den andre sida kan vi ikke utelukke at en del ungdommer ganske bevisst gir blaffen i å uttale kje-ordene riktig og "holder på dialekten sin" fra barneåra. Ett av spørsmåla jeg stilte til de elevene fra Levre og Hauger som hadde problemer med kje-lyden, var om de var blitt erta eller retta på for den gale uttalen. Samtlige svarte at de aldri var blitt erta av andre barn, men enkelte sa de var blitt retta på av foreldre eller lærere. Det er altså tydelig at toleransen for dette avviket er stor blant ungdommene, og det virker også som om det ikke er noe særlig om å gjøre for dem å få til en riktig uttale. Foreldrenes formaninger har iallfall ikke hatt noen virkning på disse barna. Det kan til og med tenkes at iallfall enkelte av dem bevisst vraker foreldregenerasjonens normer på dette punktet som på mange andre, og stiller opp en egen ungdomsnorm i stedet. Det er velkjent at barn over en viss alder lærer å snakke av andre barn, og mer nå enn før, pga. barnehager, førskoler o.l. Flere av de som brukte sje for kje enda de kunne uttale kje, sa at de gjorde det fordi vennene deres gjorde det. Jeg har også hørt mange individuelle historier om barn som har lært å si kje-lyden, men som seinere har "falt tilbake" til sje-lyd pga. venner. Det tyder på at sje for kje i enkelte ungdomsgrupper, kanskje særlig jentegrupper, blir betrakta som norma, det normale, og ikke som en feil. Om denne holdninga skulle bre seg, ser det virkelig stygt ut for kje-lyden på lengre sikt.

Henvisninger:

- Andersen, Poul (1964): Dansk fonetik. I Andersen og Hjelmslev 1964.
- Andersen, Poul, og Hjelmslev, Louis (1964): Fonetik. Særtrykk av "Nordisk lærebog for talepædagoger" (København).
- Andrésen, Bjørn Stålhane (1980): Palato-alveolarer i Bergensmålet. En begynnende systemisk forandring. I "Maal og minne" nr. 1-2.
- Beito, Olav T. (1958): Valdresmålet. I Valdres Bygdebok II (Gjøvik).
- " " " (1967): Norske målføretrekter.
Skrifter frå Norsk målførearkiv nr. XVIII (Oslo).
- Beito, O. T., og Hoff, I., red. (1973): Frå norsk målføregranskning.
Utvalde utgreiingar 1908-1969 (Oslo - Bergen - Trondheim).
- Bergersen, Hans (1953): Hvordan snakker Oslo-barn i dag?
I Festskrift til B. Ribsskog (Gyldendal).
- " " (1957): Rettskrivningsfeil hos barn (Oslo).
- Bergman, Gösta (1961): Om s-ljudet. I "Nysvenska studier" nr. 41.
- Berntsen, M., og Larsen, A. B. (1925): Stavanger Bymål (Oslo).
- Berulfsen, Bjarne (1969): Norsk uttaleordbok (Oslo).
- Bjerke, André (1966): Dannet talespråk (Oslo).
- Borgstrøm, Carl Hj. (1969): Innføring i sprogvidenskap (Oslo).
- Brekke, K. (1881): Bidrag til dansk-norskens lydlære (Kra.).
- Brink, Lars, og Lund, Jørn (1975): Dansk rigsmål 1-2 (København).
- Broch, Olaf (1927): Lyden [š] som ekspressivt middel i Oslo-målet.
I Jahr og Lorentz 1981.
- Brøndsted, Mogens (1949): Dansk for nordmænd (Oslo).
- Chambers, J. K., og Trudgill, P. (1980): Dialectology (Cambridge).
- Christiansen, Hallfrid (1933): Gimsøy-målet. Fonologi og orddannelse (Oslo).
- Christiansen, Hallfrid (1946-1948): Norske dialekter.
- Christoffersen, Marit (1992): Kan man kjeske på bløtkake?
I Jostedalsrjupa. Festskrift til Gudlaug Nedreid (eget forlag, Bergen).
- Dalen, Arnold (1985): Skognamålet. Ein fonologisk analyse (Novus, Oslo).
- Dalene, Halvor (1953): Lydverket i Solumsmålet (Skrifter frå Norsk målf.arkiv III, Oslo).
- Elert, Claes-Christian (1966): Allmän och svensk fonetik (Stockholm).

- Elstad, Kåre (1982): Borgfjerdingsmål 1-2 (Oslo).
- Eriksson, Manne (1961): Svensk ljudskrift 1878-1960 (Stockholm).
- Feilberg, Hagtvedt, Smith, Martinsen, Simonsen, Mjaavatn og Tetzchner (1988):
Barns språk (Oslo).
- Flom, George T. (1915): The Phonology of the Dialect of Aurland (Urbana, Illinois).
- Foldvik, Arne Kjell (1975): Innlegg i en diskusjon i "Rapport fra konferanse innen nordisk språkvitenskap", Ås 17.-18. april 1975 (Nordisk inst., Univ. i Oslo).
- " " " (1978 a): Vokalene i Norvegialydskrifta som fonetisk notasjonssystem (Trondheim).
- " " " (1978 b): Realisasjonen av r i norsk. I Jahr og Lorentz 1981.
- " " " (1979): Endring av uttale og spredning av ny uttale.
Generasjonsskilnader i Brunlanes, Vestfold. I Kleiven 1979.
- Gjermundsen, Arne Johan (1981): Variasjonsmønster i Holla-målet (Oslo).
- Hammermo, Olle (1976): Sj-ljudet i Eskilstunaspråk. I FUMS-rapport nr. 46 (Uppsala).
- Hamre, Håkon (1947): Målet på Bømlø i Sunnhordland. Stutt utsyn over ljodverket (Bergens museums årbok 1945).
- Hansen, Aage (1956): Udtalen i moderne dansk (København).
- Haslev, Marianne (1981): Spørsmålet om begynnende sammenfall mellom palato-alveolar og palatal frikativ i bergensk. I "Maal og minne" nr. 3-4 (Oslo).
- Hatlebrekke, Hildur (1976): Språkforhold i Vadsø by med særlig vekt på sterke verb (utr. hovedoppgave ved Universitetet i Trondheim).
- Haugen, Einar (1961): Beginning Norwegian. A Grammar and Reader (London).
- " " (1982): Oppdalsmålet (Oslo).
- Hegland, Karen Margrete (1992): "Kor finne' du Kjell henne? I strandkanten?"
Om realiseringa av palatal og palato-alveolar frikativ blant yngre språkbrukarar i Stavanger (mellomfagsoppgave ved Nordisk institutt, Universitetet i Bergen).
- Hetland Sandvik, Olav (1979): Talemål i Rogaland - i går, i dag og i morgon (Rogalandsforskning, rapport nr. 1, Stavanger).
- Hjelmlev, Louis (1964): Almindelig fonetik. I Andersen og Hjelmlev 1964.
- Hoff, Ingeborg (1946): Skjetvemålet (Oslo).
- " " (1949): Numedalsmålet. Stutt umrit av ljod- og formlære (Oslo).

- " " , red. (1978): På leit etter ord. Heidersskrift til Inger Frøyset
(Universitetsforlaget, Oslo).
- Hoff, Odd Normann (1978): Utsyn over Sunnmørsmålet. I Hoff, Ingeborg 1978.
- Hornbæk, Torbjørn (1949): Målføret i Hof i Vestfold. Oversikt over lydverket
(utr. hovedoppgave ved INL, Univ. i Oslo).
- Hvenekilde, Anne (1984): Lydsystemet. I Hvenekilde og Ryen 1984.
- Hvenekilde, A., og Ryen, E., red. (1984): Kan jeg få ordene dine, lærer? (Oslo)
- Iversen, Ragnvald (1913): Senjen-maalet. Lydverket i hoveddrag (Kristiania).
- Jacobsen, M. A., og Matras, Chr. (1961): Føroysk-donsk ordabók (Tórshavn).
- Jahr, E. H., red. (1990): Den store dialektboka (Oslo).
- Jahr, E. H., og Lorentz, O., red. (1981): Fonologi/Phonology (Oslo).
- Jakobson, Roman (1972): Child Language, Aphasia and Phonological Universals
(The Hague - Paris).
- Jenstad, Tor Erik (1985): Sunndalsmålet. Eit grensemål på indre Nordmøre (Oslo).
- Jespersen, Otto (1890-92): Danias lydskrift. I "Dania" nr. 1 (København).
- " " (1966): Modersmålets fonetik (København).
- Johannessen, Stig Helge (1983): Om "skjendisar" og "chipsreiarer". Bruken av sje-
og kje-lyd i Bergensmålet. I "Talemål i Bergen" nr. 1.
- Johnsen, Arnulf (1942): Kristiansands bymål (Oslo).
- Joleik, Albert (1959): Sunnfjordssoga fram til 1801 (Flora).
- Kleiven, Jo, red. (1979): Språk og samfunn (Oslo).
- Kloster Jensen, Martin (1970): Språkløylære. Fonetikk. Fonemikk (Bergen - Oslo).
- Kofoed, H. A. (1969): Lidt om palatalernes gengivelse i de nordiske lydskriftssystemer.
I "Maal og minne".
- Kolsrud, Sigurd (1967): Norsk ljoskrift (Oslo).
- Kotsinas, Ulla-Britt (1985): Innvandrarsvenska och språkförändringar.
I "Svenskans beskrivning" 15 (Göteborg).
- Larsen, A. B., og Stoltz, G. (1912): Bergens bymål (Kristiania).
- Lie, Svein (1990): Kontrastiv grammatikk med norsk i sentrum (Oslo).
- Lindblad, Per (1980): Svenskans sje- och tje-ljud i ett allmänfonetiskt perspektiv (Malmö).
- Linell, Per, og Jennische, Margareta (1980): Barns uttalsutveckling (Lund).
- Lockwood, W. B. (1964): An Introduction to Modern Faroese (Kbh.).

- Maddieson, Ian (1984): *Patterns of Sounds* (Cambridge UP).
- Malmberg, Bertil (1959): *Svensk fonetik* (Malmö).
- Mathisen, Inger Marie (1979): Ein synkron analyse av bøyinga av verb og substantiv i Rødøyfjerdingsmålet. Med eit kort oversyn over lydverket (utr. hovedoppgave ved Universitetet i Tromsø).
- Maagerø, Eva (1978): En språksosiologisk undersøkelse av talemålet til en del barn og ungdom på Nøtterøy (utr. hovedoppgave ved INL, Univ. i Oslo).
- Mjaavatt, Per Egil (1986): Om to små problem i norske 4-åringers fonologi. I Mjaavatt og Smith 1986.
- Mjaavatt, P. E., og Smith, L., red. (1986): *Barnespråk. Om normal og avvikende språkutvikling. Rapport nr. 8, NAVFs Senter for barneforskning* (Trondheim).
- Mårtenson, Per, og Fjeldstad, Anton (1982): *Svenska för norrmän* (Stockholm).
- Nes, Oddvar (1978): Om palataler. I "Maal og minne".
- " " (1982): Storms norske lydskriftsystem (med tillegg) definert ved hjelp av IPA's lydskriftsystem. Nr. 8 i Skriftserie ved Fonetisk inst., Univ. i Bergen.
- Oftedal, Magne (1972): *Rural and Urban Dialects in a Corner of Norway*. I Scherabon Firchow m.fl. 1972.
- Ohlsson, Stig Örjan (1972): *Svenskt sje och tje i kontrastiv belysning*. I "Arkiv för nordisk filologi" nr. 87 (Lund).
- Olssen, Olaf (1958): *Brønnøymålet* (Skrifter frå Norsk Målførearkiv XIII, Oslo).
- Omdal, Helge (1968): Anmeldelse av O. T. Beito: *Norske målføretekster*. I "Maal og Minne".
- " " (1970): *Fonemsystemet i Stavanger-målet* (utr. hovedoppgave ved Nordisk institutt, Univ. i Bergen).
- " " (1977): *Høyangermålet - en ny dialekt*. I Vikør og Wiggen 1979.
- Ones, Liv (1992): Er det skjeddlig å gå på sjino i Oslo? En undersøkelse av et mulig fonemssammenfall av /ç/ og /ʃ/ blant Oslo-ungdom (mellomfagsoppgave ved Nordisk Institutt, Univ. i Bergen).
- Paulsen, Kjell-Arthur (1971): *Litt om det norske språket i Øst-Finnmark tidligere og i dag*. Kort oversikt over lydverk og formverk i Sør-Varanger-dialekten

- (utr. hovedoppgave ved INL, Univ. i Oslo).
- Popperwell, R. G. (1963): *The Pronunciation of Norwegian* (Cambridge).
- Preus, Alf (1982): *Barn med artikulasjonsvansker* (Norsk logopedlags småskrifter, Universitetsforlaget).
- Riksheim, Vilhjelm (1921): *Ljodvokstren i Vefsnmålet* (Kristiania).
- Rischel, Jørgen (1961): *Om rettskrivningen og udtalen i moderne færøsk*.
I Jacobsen og Matras 1961.
- Rundhovde, Gunvor (1964): *Målet i Hamre. Ljodvokster og stutt utsyn over formverk i eit Nordhordlandsmål* (Bergen - Oslo).
- Sandøy, Helge (1989): *Norsk dialektkunnskap* (Oslo).
- Sannes, Jørn, og Sternshaug, Ola (1976): *Norsk stadnamleksikon* (Oslo).
- Scherabon Firchow, E., m. fl., red. (1972): *Studies for Einar Haugen* (The Hague - Paris).
- Seim, Tone (1977): *Talemålsvarianter i Kragerø. En studie i forholdet mellom dialekt og normalmål i et østnorsk småbysamfunn*
(utr. hovedoppgave ved Nordisk institutt, Univ. i Bergen).
- Selmer, E. W. (1951): *Norsk lydskrift* (Oslo).
- Sivertsen, Eva (1967): *Fonologi* (Oslo).
- Sjåvik, Per (1984): *Utviklingstendenser i Vefsnmålet*
(utr. hovedoppgave ved Nordisk institutt, Univ. i Trondheim).
- Skulerud, Olai (1922): *Tinnsmaalet* (Halle).
- Skånlund, Einar B. (1933): *Saltamålet* (Oslo).
- Slethei, Kolbjørn (1981): *Mer om palato-alveolarer i Bergensmålet*.
I "Maal og minne" nr. 3-4.
- Smith, Bjørn Gunnar (1968): *Trekk vesentlig av bøyningssystemet i Porsgrunnsområdet i det 20. århundre* (utr. hovedoppgave ved INL, Univ. i Oslo).
- Steinsholt, Anders (1964): *Målbryting i Hedrum* (Norsk målførearkivs skrifter 19, Oslo).
- Storm, Johan (1884-1908): *Norsk Lydskrift med Omrids af Fonetiken*.
I "Norvegia" I-II (Kristiania 1908).
- Størme, Oddvar (1989): *Kibergsdialekten. En kystdialekt i Finnmark*
(utr. hovedoppgave ved INL, Univ. i Oslo).
- Støre, Greta (1982): *En fonologisk analyse av Fauskedialekten*
(utr. hovedoppgave ved INL, Univ. i Oslo).

- Søreide, Lars (1930): Nordfjordmålet (Norske målføre XII, Oslo).
- Sørli, Mikjel (1959): Om Odda-målet i dag. I "Maal og minne".
- Tengby, Birgit (1981): En undersökning av sje-ljudet vid några skolor i Göteborg (60-poengsuppsats i Fonetik ved Lingvistiska institutionen, Göteborgs universitet).
- Theil Endresen, Rolf (1985): Norske konsonantar. Fonetiske og fonologiske merknadar. I "Norsk lingvistisk tidsskrift" nr. 2.
- " " " (1991): Fonetikk og fonologi. Ei elementær innføring (Oslo).
- Thingstad, Ole Petter (1974): Siljanmålet. En fonologisk analyse (utr. hovedoppgave ved INL, Universitetet i Oslo).
- Thorson, Per (1929): Målet i nordaust-Ryfylke. Umrit av Ijodlæra (Oslo).
- " " (1949): Om regressiv palatalisering av *g* og *k* i germansk, særleg nordisk. I Beito og Hoff 1973.
- Time, Tor (1974): Målbryting på Jæren. I "Syn og segn" nr. 80.
- Torp, Arne (1982): Norsk og nordisk før og no (Oslo - Bergen - Tromsø).
- " " (1994): Skarre-*r* mot retrofleksar - ein rapport frå frontlinja. Innlegg på konferansen "Dialektkontakt, språkkontakt och språkförändring i Norden", Tällberg 24.-26. mai 1993. Blir trykt i serien "Meddelanden från Institutionen för nordiska språk vid Stockholms universitet" i 1994.
- Undervisningsplan for Oslo folkeskole (Oslo 1940).
- Vanvik, Arne (1961): The Dialect of the City of Bergen. A Tentative Analysis. I "Le Maître Phonétique" nr. 116.
- " " (1971): The Phonetic-Phonemic Development of a Norwegian Child. I "Norsk tidsskrift for sprogvidenskap" nr. XXIV (Oslo).
- " " (1979): Norsk fonetikk. Lydlæren i standard østnorsk, supplert med materiale fra dialektene (Oslo).
- " " (1985): Norsk uttaleordbok (Oslo).
- Venås, Kjell (1977): Hallingmålet (Oslo).
- Vikør, Lars, og Wiggen, Geirr (1979): Språklig samling på folkemåls grunn. Artikler frå bladet Språklig samling (Oslo).
- Vogt, Hans (1939): Some Remarks on Norwegian Phonemics. I Jahr og Lorentz 1981.

Voje, Hans Kristian (1979): Drangedalsmålet sett fra en sosiolingvistisk synsvinkel

(utr. hovedoppgave ved INL, Univ. i Oslo).

Voronkova, Galina (1969): Hvislelyder i norsk. I Jahr og Lorentz 1981.

Western, August (1889): Kort fremstilling av det norske lydsystem.

I Jahr og Lorentz 1981.

Øksendal, Kjell M. (1970): Fonemikken i Vefsnmålet

(utr. hovedoppgave ved Nordisk institutt, Univ. i Trondheim).

Øyehaug, Olbjørn (1972): Ein studie i delar av lydverket hos eldre og yngre i Ørsta.

Litt om korleis og kvifor det har vorte brigda

(utr. hovedoppgave ved Nordisk institutt, Univ. i Bergen).

Vedlegg 1: Spørreskjema.

Hei!

Nedenfor finner du først noen spørsmål som du skal besvare ved å sette kryss i den ruta som står etter det svaret som passer. Deretter finner du en del setninger som er ordnet parvis, der ett ord i hver setning er framhevet. De uthevede ordene i hvert par skrives nesten likt, men ikke helt. Oppgava går ut på å avgjøre om du uttaler ordene i hvert par likt eller forskjellig. Det er ikke snakk om hva du mener er riktig uttale e.l., men om hvordan du tror at du sjøl pleier å uttale ordene i daglig tale. Prøv å "si" ordene inni deg, og "hør" om de lyder likt eller forskjellig. Kryss så av for enten likt eller forskjellig. Lykke til!

1. Er du gutt eller jente ? (Sett kryss for riktig svar)
2. Har du lært norsk som morsmål (førstespråk) eller fremmedspråk (andrespråk) ?
3. (Bare for de som krysser av for fremmedspråk) Snakker du norsk med utenlandsk tonefall og uttale eller som en innfødt ?

Likt Forskjellig

- 1 a) Jeg gjør det så **gjerne**.
b) Har hvalen en større **hjerne** enn mennesker?
- 2 a) Hvor stor kan den **være**?
b) Hvordan blir **været** i helga?
- 3 a) Jeg skriver ut en **sjekk** til deg.
b) Er ikke Ola **kjekk**?
- 4 a) Har du **vist** fram bildene dine?
b) Dette skulle jeg **visst** før.
- 5 a) Hils dine **kjære** foreldre!
b) Kan du **skjære** opp steika for meg?
- 6 a) Det er så kaldt **her**.
b) Han er offiser i den norske **hær**.
- 7 a) Nå må du slutte å **skjenne** på meg!
b) La meg **kjenne** på stoffet.
- 8 a) Sykkelen har punktert på begge **hjul**.
b) Jeg har ikke vært på ski siden **jul**.
- 9 a) Hun var **skjønn** som en drøm.
b) Tvillingene var av samme **kjønn**.
- 10 a) Staten må **skjære** ned utgiftene.
b) Jeg har smurt inn båten med **tjære**.
- 11 a) Barnet har begynt å **skjele**.
b) Kari puttet potetene i en **kjele**.
- 12 a) Mor har laget en **deig**.
b) Hun har laget den bare for **deg**.
- 13 a) Hvor er det blitt av **Kjell**?
b) Vi fant et fint **skjell** på stranda.
- 14 a) Alt blir bare **verre**.
b) Snart er det så galt som det kan **være**.

Vedlegg 2: % "ulik uttale" ved sje/kje-parene for de norskspråklige elevene.

Ordpar	5. klasse								
	Tåsen			Vålerenga			Begge skolene		
	G (14)	J (7)	T (21)	G (4)	J (6)	T (10)	G (18)	J (13)	T (31)
sjekk-kjekk:	85.7	85.7	85.7	25	50	40	72.2	69.2	71
skjære-kjære:	85.7	100	90.5	25	16.7	20	72.2	61.5	67.7
skjenne-kjenne:	85.7	100	90.5	75	16.7	40	83.3	61.5	74.2
skjønn-kjønn:	100	100	100	25	16.7	20	83.3	61.5	74.2
skjære-kjære:	57.1	71.4	61.9	50	83.3	70	55.6	76.9	64.5
skjele-kjele:	92.9	85.7	90.5	75	-	30	88.9	46.2	71
skjell-Kjell:	85.7	100	90.5	50	16.7	30	77.8	61.5	71
Gjennomsnitt:	84.7	91.8	87.1	46.4	28.6	35.7	76.2	62.6	70.5

Ordpar	9. klasse								
	Tåsen			Vålerenga			Begge skolene		
	G (15)	J (10)	T (25)	G (8)	J (8)	T (16)	G (23)	J (18)	T (41)
sjekk-kjekk:	93.3	70	84	87.5	50	68.8	91.3	61.1	78
skjære-kjære:	86.7	70	80	87.5	62.5	75	87	66.7	78
skjenne-kjenne:	93.3	60	80	100	50	75	95.7	55.6	78
skjønn-kjønn:	86.7	70	80	100	75	87.5	91.3	72.2	82.9
skjære-kjære:	86.7	80	84	100	37.5	68.8	91.3	61.1	78
skjele-kjele:	86.7	50	72	75	50	62.5	82.6	50	68.3
skjell-Kjell:	86.7	70	80	87.5	50	68.8	87	61.5	75.6
Gjennomsnitt:	88.6	67.1	80	91.1	53.6	72.3	89.5	61.1	77

Vedlegg 2 (forts.)

Ordpar	Videregående								
	Persbråten			Foss			Begge skolene		
	G (15)	J (8)	T (23)	G (7)	J (14)	T (21)	G (22)	J (22)	T (44)
sjekk-kjekk:	93.3	100	95.7	100	78.6	85.7	95.5	86.4	90.9
skjære-kjære:	93.3	100	95.7	100	78.6	85.7	95.5	86.4	90.9
skjenne-kjenne:	86.7	87.5	87	85.7	75	78.6	86.4	79.5	83
skjønn-kjønn:	86.7	100	91.3	100	85.7	90.5	90.9	90.9	90.9
skjære-kjære:	86.7	87.5	87	100	78.6	85.7	90.9	81.8	86.4
skjele-kjele:	86.7	100	91.3	100	75	83.3	90.9	84.1	87.5
skjell-Kjell:	93.3	100	95.7	85.7	78.6	81	90.9	86.4	88.6
Gjennomsnitt:	89.5	96.4	92	95.9	78.6	84.4	91.6	85.1	88.3

Ordpar	Alle skoler		
	Gutter (63)	Jenter (53)	Totalt (116)
sjekk-kjekk:	87.3	73.6	81
skjære-kjære:	85.7	73.6	80.2
skjenne-kjenne:	88.9	67	78.9
skjønn-kjønn:	88.9	77.4	83.6
skjære-tjære:	81	73.6	77.6
skjele-kjele:	87.3	63.2	76.3
skjell-Kjell:	85.7	71.7	79.3
Gjennomsnitt:	85.7	71.7	79.3

Vedlegg 3: % rett svar ved kontrollparene for de norskspråklige elevene.

Ordpar	5. klasse								
	Tåsen			Vålerenga			Begge skolene		
	G (14)	J (7)	T (21)	G (4)	J (6)	T (10)	G (18)	J (13)	T (31)
hjerne-gjerne:	92.9	100	95.2	75	83.3	80	88.9	92.3	90.3
være-været:	71.4	57.1	66.7	50	100	80	66.7	76.9	71
vist-visst:	100	95.7	85.2	100	100	100	100	92.3	96.8
her-hær:	92.9	71.4	85.7	75	100	90	88.9	84.6	87.1
hjul-jul:	100	100	100	100	50	70	100	76.9	90.3
deig-deg:	100	85.7	95.2	75	83.3	80	94.4	84.6	90.3
være-verre:	92.9	100	95.2	75	100	90	88.9	100	93.5
Gjennomsnitt:	92.9	85.7	90.5	78.6	88.1	84.3	89.7	86.8	88.5

Ordpar	9. klasse								
	Tåsen			Vålerenga			Begge skolene		
	G (15)	J (10)	T (25)	G (8)	J (8)	T (16)	G (23)	J (18)	T (41)
hjerne-gjerne:	100	100	100	100	100	100	100	100	100
være-været:	93.3	80	88	62.5	87.5	75	82.6	83.3	82.9
vist-visst:	100	100	100	100	100	100	100	100	100
her-hær:	73.3	80	76	75	100	87.5	73.9	88.9	80.5
hjul-jul:	86.7	90	88	87.5	100	93.8	87	94.4	90.2
deig-deg:	86.7	80	84	87.5	75	81.3	87	77.8	82.9
være-verre:	100	100	100	100	100	100	100	94.4	97.6
Gjennomsnitt:	91.4	90	90.9	87.5	94.6	91.1	90.1	91.3	90.6

Vedlegg 3 (forts.)

Ordpar	Videregående								
	Persbråten			Foss			Begge skolene		
	G (15)	J (8)	T (23)	G (7)	J (14)	T (21)	G (22)	J (22)	T (44)
hjerne-gjerne:	86.7	100	91.3	100	100	100	90.9	100	95.5
være-været:	66.7	75	69.6	71.4	71.4	71.4	68.2	72.7	70.5
vist-visst:	93.3	100	95.7	100	100	100	95.5	100	97.7
her-hær:	66.7	100	78.3	85.7	92.9	90.5	72.7	95.5	84.1
hjul-jul:	100	100	100	71.4	78.6	76.2	90.9	86.4	88.6
deig-deg:	100	75	91.3	57.1	85.7	76.2	86.4	81.8	84.1
være-verre:	93.3	100	95.7	100	100	100	95.5	100	97.7
Gjennomsnitt:	86.7	92.9	88.8	83.7	89.8	87.8	85.7	90.9	88.3

Ordpar	Alle skoler		
	Gutter (63)	Jenter (53)	Totalt (116)
hjerne-gjerne:	93.7	98.1	95.7
være-været:	73	77.4	75
vist-visst:	98.4	98.1	98.3
her-hær:	77.8	90.6	83.6
hjul-jul:	92.1	86.8	89.7
deig-deg:	88.9	81.1	85.3
være-verre:	95.2	98.1	96.6
Gjennomsnitt:	88.4	90	89.2

Vedlegg 4: % "ulik uttale" ved sje/kje-parene for de fremmedspråklige elevene.

Ordpar	Vålerenga 5. kl.			Vålerenga 9. kl.			Videregående			Totalt		
	G (3)	J (4)	T (7)	G (6)	J (3)	T (9)	G (1)	J (1)	T (2)	G (10)	J (8)	T (18)
sjekk-kjekk:	66.7	0	28.6	50	0	33.3	100	0	50	60	0	33.3
skjære-kjære:	66.7	50	57.1	66.7	33.3	55.6	100	0	50	70	37.5	55.6
skjenne-kjenne:	66.7	25	42.9	66.7	0	44.4	100	0	50	70	12.5	44.4
skjønn-kjønn:	66.7	0	28.6	16.7	33.3	22.2	100	0	50	40	12.5	27.8
skjære-tjære:	33.3	100	71.4	100	100	100	100	100	100	80	100	88.9
skjele-kjele:	66.7	75	71.4	16.7	66.7	33.3	100	0	50	40	62.5	50
skjell-Kjell:	66.7	50	57.1	33.3	33.3	33.3	100	0	50	50	37.5	44.4
Gjennomsnitt:	61.9	42.9	51	50	38.1	46	100	14.3	57.1	58.6	37.5	49.2

Vedlegg 5: % rett svar ved kontroll-parene for de fremmedspråklige elevene.

Ordpar	Vålerenga 5. kl.			Vålerenga 9. kl.			Videre-gående			Totalt		
	G (3)	J (4)	T (7)	G (6)	J (3)	T (9)	G (1)	J (1)	T (2)	G (10)	J (8)	T (18)
hjerne-gjerne:	33.3	50	42.9	100	100	100	100	0	50	80	62.5	72.2
være-været:	66.7	100	85.7	83.3	33.3	66.7	0	100	50	70	75	72.2
vist-visst:	33.3	0	14.3	100	100	100	100	100	100	80	50	66.7
her-hær:	66.7	0	28.6	33.3	66.7	44.4	0	0	0	40	25	33.3
hjul-jul:	100	25	57.1	33.3	0	22.2	100	0	50	60	12.5	38.9
deig-deg:	66.7	25	42.9	33.3	33.3	33.3	100	0	50	50	25	38.9
være-verre:	33.3	100	71.4	83.3	100	88.9	100	100	100	70	100	83.3
Gjennomsnitt:	57.1	42.9	49	66.7	61.9	65.1	71.4	42.9	57.1	64.3	50	57.9

